

‘પ’ પરિવાર

પુસ્તકોની પ્રેમમાળા
 પ્રભુજીને પહેરાવું
 પામવા પરમને
 પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ
 પ્રોત્સાહકને પ્રેમપૂર્વક
 પ્રણામ
 પુરસ્કાર પ્રસન્નતાનો

પ્રણામ - પંચ પરમેષ્ટીને

૧. જન્મદાતા : પૂ. માતા મુક્તાબેન
 : પૂ. પિતા બાબુભાઈ વોરા
૨. વિદ્યાદાતા : પૂ. યશોદાબેન પટેલ
૩. પ્રેરણાદાતા : શ્રી હર્ષદ ચંદુલાલ શાહ
૪. પુષ્ટિદાતા : પૂ. કૃષ્ણાશંકર શાસ્ત્રીજી
૫. જ્ઞાનદાતા : પૂ. ગીતાબેન શાહ

પુષ્પક

પ્રેમ - પરિવારનો
 પ્રીત - પ્રકૃતિની
 પ્રવાસ - પારાવારનો
 પથિક - પરમ પંથની
 પ્રેરણા - પિયુજની
 પ્રસાદી - પરમેશ્વરની

પ્રાપ્તવ્ય

પરમાનંદ

પુષ્પક

(રાવણનું વિમાન)

અનુભવનાં અમૃતચિંટું - ૧૦૮

પ્રથમ આવૃત્તિ : તા ૧-૧-૨૦૨૦

પરિકલ્પના : રમા હર્ષદ શાહ

મુદ્રણ : શ્રી બ્રધર્સ
: ૯૩૨૩૮૦૪૦૭૪
: ૦૨૨૨૩૮૬૨૭૬૬

ટાઈપ સેટિંગ : નરેશ પટેલ - ૮૦૮૦૨૦૨૫૪૧

પ્રકાશક : રમા હર્ષદ શાહ

પ્રાપ્તિસ્થાન : ૧૬, પ્રકાશ નં. ૧, ૨૮/એ, રીજ રોડ,
મલબાર હીલ. મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૬
: ૨૩૬૭૧૬૧૨
: ૯૭૫૭૨૧૦૭૮૧

મૂલ્ય : પ્રસન્નતા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	પાના નં.
૧	મોકળાશ	૫
૨	સંગીતનો જાદુ	૭
૩	સ્વધર્મ	૯
૪	સોરી	૧૨
૫	મામકા	૧૫
૬	જીત	૨૦
૭	મારી મરજી	૨૩
૮	જીવન ગણિત	૨૫
૯	ઘર ભલું સ્વમન ભલું	૨૯
૧૦	ફાધરની ગિફ્ટ	૩૪
૧૧	વિવેક	૩૯
૧૨	નિર્ભયતા	૪૧
૧૩	ગરબો	૪૬
૧૪	વિશાદ	૪૯
૧૫	સ્વભાવ	૫૩
૧૬	સ્મૃતિશેષ	૫૭
૧૭	પ્રેમ	૬૩
૧૮	કામચાળી	૬૫
૧૯	સુધારાવાદી	૭૧
૨૦	સુવર્ણમૃગ	૭૪
૨૧	ભૂલ	૭૮
૨૨	સુખ - દુઃખ	૮૧
૨૩	બાંડો	૮૪
૨૪	મારું તારું	૮૭
૨૫	સંસ્કાર	૯૧

મોકળાશ

મજુર માણસ- રાતદિવસ હેલકારી કરે, પ્લેટફોર્મ પર ફુલીગીરી કરે. મુસાફરોનો સામાન માથે ઊંચકી ચાલે, પરિશ્રમ કરે, પેટિયું રળે. એક વખત ટ્રેનમાં બેઠો. માથા ઉપર લોખંડની ટ્રંક રાખીને. બાજુમાં બેઠેલો મુસાફર કહે બોજો શા માટે ઊંચકી રાખ્યો છે. નીચે ઉતાર ટ્રંકને. તો કહે બોજેસે ઠીક ચલા જાતા હૈ- અરે તારે ક્યાં ચાલવાનું છે, અહીં તો ટ્રેન ચાલે છે.

આમ આપણને સૌને કોઈને કોઈ પ્રકારનો ભાર વેંઢારવાનું વળગણ થઈ ગયું છે. આપણે આપણો ભાર માંડ માંડ ઊંચકી શકીએ છીએ. તોય વધારાનો બોજો ચડાવતા જ જઈએ છીએ.

જન્મ્યા ત્યારે ખાલી હાથે જન્મ્યા હતા. પછી ધીરે ધીરે તન મનનો ભાર વધારતા ગયા. ભણતરનો ભાર, પછી ઘરસંસારનો ભાર, પછી ધંધાનો, સત્તા, સમૃદ્ધિનો-પદ પ્રતિષ્ઠાનો. એમ જાત જાતની ગઠરિયાં માથા પર એટલે કે દિમાગ પર ચડાવતા જ રહીએ છીએ. અખો કહે- પાશેર દેહાભિમાન હતું, વિદ્યા ભણતાં શેર થયું, ચર્ચાવાદે ચડ્યા. દસ શેર થયું (ગુરુપણું) એટલે મહત્તા મળતાં મણના થયા. પાશેરનો બોજો મણભર થયો. કવિ કહે છે છોડ ગઠરિયાં-પણ આપણને હળવા થવું ગમતું નથી ને! સમાજમાં વટ પાડવો છે. ભપકો દેખાડવો છે. મોહ, માયા, મમતા, અહંકાર, સત્તા સંપત્તિનો મદ. અંધશ્રદ્ધા, ભય, વહેમ-મગજમાં કેટકેટલી રાઈ ચડી જાય છે. અહંકાર આપણને માનવી રહેવા દેતો નથી. દસ માથાળા થઈ ગયા પછી દેવત્વ ક્યાંથી મળવાનું?

યોગ કૌશલ્યમ્ ઉચ્ચતે. યોગસાધના કહે છે. હળવા ફૂલ બનો, વિચારશૂન્ય બનો, શવાસન કરો. વિપશ્યના કરો. તમારી જાતને જુઓ. બહિર્મુખ થવાનું છોડો, અંતર્મુખ બનો. પણ આપણે તો જાણે બ્રહ્માંડનો ભાર આપણા માથે જ છે, મારા વગર કોઈનું ગાડું ચાલશે

જ નહીં. શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે. માથેથી ભાર ઉતારીએ, નિર્લેપ થઈએ તો જ હળવાફૂલ થઈ શકાય. અને તાણમુક્ત, ચિંતામુક્ત બની શકીએ અને તો જ પ્રફુલ્લતાની અનુભૂતિ થાય.

જગતમાં આપણું અસ્તિત્વ કેટલું? તણખલા જેટલું યે નહીં. આ વિરાટ વિશ્વમાં આપણે સાગરમાં બિંદુ સમાન પણ નથી. પરપોટારૂપ છીએ. પળમાં ફૂટી જઈશું. નામોનિશાન રહેવાના નથી. જગતમાં જે કંઈ છે તે બધું જ નશ્વર, નાશવંત, તુચ્છ છે. તો પછી આ બધા ધખારા શાને માટે? માનવ જાણે હું કરું-કરતલ દૂજો હોય.

જગતમાં આવ્યા છીએ. દુન્યવી કર્તવ્યો કરવાના છે. સામાજિક સંબંધો જાળવવાના છે. પણ શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે તેમ નિષ્કામ ભાવે કર્મ કરતા રહેવાનું. જળકમળવત્ રહેવાનું.

દુન્યવી સંબંધો જાળવવા, રીતરિવાજોની જેટલી ચિંતા કરીએ છીએ, એટલી પરમ તત્ત્વ સાથે, ચૈતન્ય શક્તિ સાથે પણ આત્મીયતા કેળવવાની છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા આકાશની મધુમયતાનો અનુભવ લેવાનો છે. આત્માનું પરમ તત્ત્વ સાથે જોડાણ કરવાનું છે. પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. શિવોહં, શિવોહં-

પતંગિયું કેવું હળવુંફૂલ થઈને બાગમાં ઉડાઉડ કરે છે? આપણે સૃષ્ટિબાગના અમૂલ્ય પતંગિયા-પુષ્પો ન બની શકીએ? ઇશ્વરે સચરાચરમાં ખુલ્લા હાથે સત્ ચિત્ત-આનંદની રસસભર સામગ્રી બક્ષી છે. એનો યથા યોગ્ય ઉપભોગ કરીએ પણ નિર્લેપ થઈને. જડતાના આવરણોને ભેદી નાંખીએ તો જ આપણી ચેતના હળવીફૂલ થઈને અવકાશમાં ઉડવા સક્ષમ બને. મોકળાશ માણતા શીખીએ તો જ. ઉત્સાહ વધતો રહેશે, પ્રફુલ્લતાનો અનુભવ થશે. આત્મીયતામાંથી પરમાત્મીયતામાં રૂપાંતર પામવા-ઘૂંઘટકા પટ ખોલવા પડશે અને તો જ પિયુ મિલન થશે.

સંગીતનો જાદુ

સંગીતકાર એટલે મૌલિક સર્જક-એનું કદ માર્મિક હોય કે આધ્યાત્મિક હોય પણ તોસ્તાન હોવું જોઈએ. રિયાઝ નિયમિત કરતો રહે, કંઈક નવું રચવું, પ્રદાન કરવું એની જ અવિરત તાલાવેલી, નિજ મસ્તીમાં મહાલવું, વિહરવું. એ ભલે અડબંગ અલગારી દેખાતો હોય પણ એનું હૃદય સંવેદનશીલ હોય.

સંગીત એટલે ધ્વનિનો ઉમળકો, રવ ઊર્મિનું સ્પંદન છે. નિનાદ પોતે સ્વતંત્ર રીતે વહે ત્યારે એમાંથી સંગીત જન્મે. નદીના વહેતા વહેણમાંથી, સાગરના મોજામાંથી કે કાળા ધમ્મર ધનધોર વાદળની ગર્જનામાંથી સંગીતકારને ઇશ્વરીય નાદ સંભળાય. અને એ રીતે પોતાની રચના દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે. એ છે સૂરની સફર કરનારો અવિરત યાત્રી, એના હૃદયમાંથી સફૂરતા રંગીન કલ્પનોને સ્વરને સહારે લડાવી લડાવીને લાડ કરે, બાથરૂમમાં ગણગણો-શેરીના ગરબા ગાઓ, સંગીત એટલે સંગીત. એમાં તાલમેળ હોવો જોઈએ. એ જ એકમાત્ર શરત. સંગીત એટલે સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ તરફની યાત્રા. પ્રત્યક્ષમાંથી પરોક્ષ સુધીનું પ્રસ્થાન. સંગીત ફક્ત લોકરંજક નહીં લોકભોગ્ય બનવું જોઈએ. અન્યના અંતરતમ સુધી પહોંચી એને ઋજુતાનો સ્પર્શ કરાવે, આહ્લાદક શીતળતા અર્પે એ જ સંગીતનું કાર્ય. નદીનું નિર્ધારિત લક્ષ્ય હોય છે, સાગર સુધી પહોંચવાનું. એ માટે એણે સતત વહેતા રહેવું પડે. એમ સંગીતના સાધકે, શ્રોતાજનોને ફક્ત મનોરંજન પૂરું નથી પાડવાનું, તાલીઓના ગડગડાટથી ફુલાઈ જવાનું નથી. એણે રચવાનો છે એક એવો માહોલ કે સૌ કોઈ એના પ્રવાહમાં તરબોળ થઈ જાય. સ્તબ્ધ બની દેહભાન, સમયભાન ભૂલી જાય.

જ્યારે સાચો કલાકાર કોઈ પ્રસ્તુતિ કરે ત્યારે એ સંગીતના સૂરોને અતિક્રમીને એવો અંતરધ્યાન થઈ જાય કે એનો નાદ બ્રહ્માંડ સુધી ફેલાઈ

જાય. અને સાક્ષાત્કાર કરાવી દે. જો કલાકારના સૂરમાં સત્ત્વ ભળેલું હશે તો સૌ કોઈ ડોલી ઊઠશે. શ્રોતાઓના અંતરના તાર રણાજળી ઊઠશે. સંગીત એ એકમાત્ર એવી સામગ્રી છે જે ધરતીના ગુરુત્વાકર્ષણને પણ માત આપી શકે. શબ્દ સૂર છે, શબ્દ સંગીત છે. પાંચ તત્ત્વનું મિશ્રણ થાય ત્યારે સંગીત ઉત્પન્ન થાય. સંગીતને માણનારાના રોમરોમ પ્રકુલિત થઈ જાય. જાણે રોમરોમ સૂરજ ઊગી નીકળ્યો. કોઠે કોઠે દીવડા ઝગમગી ઊઠ્યા. સંગીતના સૂરોમાં એવી તાકાત છે કે ઢળતી સાંજને સૂરીલી, મદીલી દિવ્ય બનાવી દે, સંગીત એટલે હરતું ફરતું હિમાલયનું સર્વ શુભ વાદનું ઉત્તુંગ શિખર.

સંગીતમાં ગુણ-ગરિમા છે, મહત્તા છે, મનને મોહિત કરી માનવતા જગાડવાનું કૌવત છે.

સંગીત સામ્રાજી લતા મંગેશકરને સાંભળીએ, ડોલી ઊઠીએ. તાનસેન મહાન ગવૌયો હતો. તાનારીરી- બહેનોએ મલ્હાર રગ ગયો. આકાશને વરસવાની ફરજ પડે. નાયગાન ગંધર્વોને પ્રિય હોય. પંડિત રવિશંકર હોય કે તેરે મેરે મિલન કી યે બેલા હરિપ્રસાદ ચોરસિયાનું વાંસળીવાદન એસા સૂર સૂનાયેગી? કે ઝાકીર હુસેનનું તબલાવાદન. આત્માને પ્રસન્ન કરી દે તેવો હોય છે સંગીતનો જાદુ.

ઠાકોરજીન સંગીત પ્રિય છે. હવેલી સંગીત વડે ઠાકોરજીને રીઝવવામાં આવે. હોળીમાં રસિયા ગવાય. પ્રભાતિયા ગાઈ ઠાકોરજીને જગાડીએ.

જાગરણની રાતે રાસગરબા ગવાય. પ્રવાસ કે પીકનીક વખતે અંતાક્ષરી. લગ્નમાં સાંજના ગીતો ગવાય.

સ્વધર્મ

આજકાલ સ્વચ્છતા અભિયાન ચાલી રહ્યું છે. આપણા પ્રધાનમંત્રી નરેન્દ્ર મોદીએ સ્વચ્છ ભારતનો નાદ ગજવ્યો છે. આપણે ત્યાં ઘરમાંથી કચરો વાળી પડોશીના દરવાજા પાસે ઠાલવવાનો રિવાજ છે. શાકભાજી, રસોડાનો ઍઠવાડ ફળિયામાં નાંખીએ, બચ્ચાઓને ગમે ત્યાં ટટ્ટી કરવા બેસાડીએ. શૌચાલયોને અભાવે નાના મોટા શેરીના નાકે અંધારામાં બેસી આવે છે. જાહેર જગ્યા એટલે સાર્વજનિક જગ્યા. જાણે એને ગંદી કરવાનો હક સૌને છે. ગલી ગલીને નાકે પાનવાળાની દુકાન. નવરા માણસો ગપ્પા મારવા એકઠા થાય. ચા પીને કપ ત્યાં ફેંકે-બીડી સીગારેટના ટૂંઠા ફેંકે. પાન ખાઇને પીચકારી મારે. ગંદકીની શરમ લાગવી જોઇએ. ગરીબીની નહીં.

લોકો ટ્રેઇનમાં પ્લેટફોર્મ પર નાસ્તા કરે. પડીકા ફેંકે, રેલવેના પ્લેટફોર્મ, ડબ્બા, ટ્રેઇનના પાટા પર કચરાના ઢગલા. ભારત છોડી દુનિયાના કોઇ પણ દેશમાં જાઓ, રસ્તા પર થૂંકનારાને દંડ થાય છે. કોઇ હિંમત કરતું નથી, કચરો ફેંકવાની. બધે ચોખ્ખું ચણાક.

આપણે ઘરને ચોખ્ખું રાખીએ તો ઘરનું આંગણું, ઘરનો ચોક ચોખ્ખા ન રાખી શકીએ? જાણીએ છીએ કે જ્યાં ગંદકી હોય ત્યાં માખી, મચ્છર થાય, મેલેરિયા, ટાયફોઇડ વગેરે રોગ થાય. સુખપૂર્વક જીવવું હોય તો ઘરમાં સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવો પડે. હવા, પાણી, ખોરાક, શુદ્ધ સ્વચ્છ હોવા જોઇએ, પ્રદુષણ મુક્ત. તન, મનની દુરસ્તી, સ્વચ્છતા નહીં જળવાય તો જીવનું જોખમ થઇ જાય.

આપણે ધાર્મિક પ્રકૃતિના માણસો છીએ. દેવ, દેવીના મંદિરો બાંધીએ પણ સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ રાખતા નથી. દિવાળી આવે ઘરમાં સફાઇ કરીએ. કકળાટ કાઢીએ. ફરી માળિયામાં ભંગાર ભરી દઇએ. જાણે સફાઇ બે ચાર દિવસ પૂરતી જ રાખવાની હોય. જાણીએ છીએ

જ્યાં સ્વચ્છતા હોય ત્યાં પ્રભુનો વાસ હોય. આપણું ઘર મંદિર સમાન પવિત્ર રાખવું હોય તો સાફસફાઇ કરી ધૂપદીપ થકી નિર્મળ બનાવવું જોઇએ. આપણા તીર્થધામો મથુરા, વારાણસી, નાથદ્વારા, ગંદકીના ધામો બનાવી દીધા છે. ગાયના પોદળાં, ચા-નાસ્તાના ફુલડી, પ્લાસ્ટીકના ઢગલા. ગંગા, યમુના, જેવી પવિત્ર નદીને મેલી કરી દીધી છે. આપણે દરરોજ સ્નાન કરીએ, શરીરને સ્વચ્છ રાખીએ છીએ. ઘર એક મંદિર છે. તેમ દેહ પણ એક મંદિર છે. દેહમાં આત્મા વસે છે. તો પછી દેહ પણ પૂજાની ઓરડી જ ગણાય. આ દેહમાં મન રહે છે. દેહની જેટલું જ મન પણ સ્વચ્છ, શુદ્ધ રાખવું જરૂરી છે. તન ઉજળાં, મન મેલાં ન ચાલે. તેથી મલિનતા, અસ્વચ્છતા કાયમ માટે વર્જ્ય હોવા જોઇએ. જ્યાં જ્યાં શુદ્ધિ છે, ત્યાં જ સિદ્ધિ મળશે અને વિશુદ્ધિ હશે ત્યાં જ સમૃદ્ધિ પાંગરશે. એ માટે આપણા વિચારો શુદ્ધ હોવા જોઇએ, વિચારો શુદ્ધ હોય એટલું જ પૂરતું નથી. વિચારો જેટલા આચારો શુદ્ધ હોવા જોઇએ. આપણું લક્ષ્ય શુદ્ધ હોય તો સાધન પણ એટલું જ શુદ્ધ હોવું જોઇએ અને તોજ આપણામાં દેવત પ્રકટશે.

વહેલી સવારે ઊઠી ગૃહિણી સૌ પ્રથમ આંગણું વાળી-ઝૂડી સ્વચ્છ કરે, પછી પાણિયારું સ્વચ્છ કરે. પાણીનાં માટલા વીંછળે, આપણા તન, મનનો કોઠો પાણિયારા જેટલો જ સ્વચ્છ રાખવો જોઇએ. ગૃહિણી કપડાંને સાબુના પાણીમાં બોળે, બ્રશથી ઘસે, ડાઘ દૂર કરે. બે-ત્રણ વખત સ્વચ્છ પાણીથી ધૂએ ત્યારે મલિનતા-ડાઘ દૂર થાય. બને ત્યાં સુધી વસ્ત્રો ઉપર ડાઘ પડવા દેતાં નથી. એને માટે સાવધ રહીએ છીએ. કબીરે કહ્યું કે ‘જીની જીની બીની રે ચદરિયા, સૌં ચાદર સુર નર મુની ઓઢી, ઓઢી કે મૈલી કિન્હી ચદરિયા. આ મેલ ક્યા છે? કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર. અસત્યના મેલથી આ દુર્લભ માનવ દેહને અભડાવવો નથી. મનનો મેલ દર્દ આપે, દુઃખ આપે, કડવાશ પ્રસરાવે, ડહોળી નાંખે, તેથી જ દિલ-દિમાગની સ્વચ્છતાના આગ્રહી બનવું પડે.

સ્વચ્છતા અભિયાન-શુદ્ધિ કર્મ વડે જીવનને તાજગી મળે. આ બધું આપણા કર્મો ઉપર નિર્ભર છે. સારા કર્મો કરીશું તો જ પ્રગતિ સાધી

શકીશું. સફળતાના સોપાન સર કરી શકીશું. તન-મન શુદ્ધ હશે તો જ આત્માનું ઓજસ યથાતથ આવિર્ભાવ પામશે.

આપણું મન, આપણી ઇન્દ્રિયો, દિલ-દિમાગ સાવધ રહે અને તો જ જીવનમાં મળ-અશુદ્ધિનો પ્રવેશ અટકાવી શકીશું. જ્યાં સ્વચ્છતા હશે ત્યાં પ્રભુનો વાસ રહેશે. પરમ સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો સૌ પ્રથમ આત્મશુદ્ધિ કરવી પડે. માટે સ્વચ્છતા જાળવવી એ આપણો સ્વધર્મ બની રહે છે.

મનને શુદ્ધ, સ્થિર કર્યા વિના આત્મકલ્યાણ થઈ શકે નહીં. જીવનમાં આધ્યાત્મિક, આંતરિક શુદ્ધિ માટે આંતરિક વિકાસ સાધવો પડે. મનનું ઉર્ધ્વીકરણ કરવા ઉર્ધ્વગમન આવશ્યક છે. મનના સંયમ માટે મનોનિગ્રહ, ચિત્તવૃત્તિ, શુદ્ધ કરવા પડે. વાસના, મોહ, મમતા, અહંકાર પર વિજય મેળવવો પડે. શુદ્ધ આચરણ, ઉત્તમ કર્મો એ જ તો ધર્મ છે. ધર્મ એટલે સમૃદ્ધ, સારું જીવન, એટલે પરમઆનંદ. જાગૃતિપૂર્વક કર્મો કરીને ચિત્તને શુદ્ધ રાખવું એનું નામ ધર્મ. જાગ્રત માણસ સંયમી, સત્યમહી, અનાસક્તભાવ વાળો રહી શકે. તન, મન શુદ્ધ હશે તો મનની ચંચલતા દૂર થશે અને તો જ સાક્ષીભાવ પ્રકટશે. તેથી જ જગતના સર્વ ધર્મોએ મનની કેળવણી ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ‘મન એવં મન્યુષ્યાણાં કર્મ બંધયોઃ’ આંતરિક શુદ્ધિ પ્રદર્શનનો વિષય નથી. બાહ્યાચાર, ક્રિયાકાંડમાં અટવાઈ રહેવાનું નથી. પણ મનમાં સમય, સમત્વ, અનાસક્તિભાવ હશે તો જ જીવનની આધ્યાત્મિક શક્તિનો અહેસાસ થશે.

સોરી

હા પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે,
પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.

માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર, ભૂલ થઈ શકે છે કોઈની પણ, ભૂલ કરી છુપાવવી એ ખરાબ. પણ ભૂલ કબૂલ કરીને પસ્તાવો કરવો, ફરી એવી ભૂલ ન થાય એવી સજાગતા કેળવવી એનું નામ પસ્તાવો-પ્રાયશ્ચિત. આપણે બેસતા વર્ષે સાલમુબારક કરીને ગત વર્ષમાં કરેલી ભૂલોને સુધારી લઈએ છીએ. જૈનો પર્યુષણ પછી ક્ષમાપના માંગે છે - મિચ્છામિ દુક્કડમ્ કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ભૂલ થાય તો તરત જ ‘સોરી’ કહી માફી માંગી લે છે. ખ્રિસ્તી લોકો ચર્ચમાં જઈ કન્ફેશન્સ કરે છે. ભૂલોનો એકરાર કરે છે. સોરી કહેવું, માફી માંગવી એ નમ્રતાની નિશાની છે. મારી બહેનપણી વાત વાતમાં ‘સોરી’ કહ્યા કરે. ટાઈમ આપ્યો હોય, કાયમ મોડી જ આવે. પછી ‘સોરી’ કહી દે. ફોન પર વાત કરતા હોઈએ, વચ્ચે બે-ચાર વખત ‘સોરી’ મારો બીજો ફોન આવે છે. એટેન્ડ કરી લઉં. એને જમવા બોલાવી હોય, છેલ્લી મિનિટે ફોન આવે - સોરી - અગત્યનું કામ અચાનક આવી પડ્યું છે, તેથી નહીં આવી શકું. એને કોઈપણ કામ સોંપો - પ્રોમીસ આપે - પણ કામ કરે જ નહીં - સોરી કહી દે.

રસ્તામાં કોઈ પુરુષ આપણી સાથે ભટકાય પછી કહી દે સોરી - પછી આપણે શું કરી શકીએ? આપણો ગુસ્સો ઠરી જાય. એક વખત એક જુવાન મારી ગાડીની આડે ગાડી પાર્ક કરી ગયો. ગાડી નીકળે તેમ જ ન હતું. મને મોડું થતું હતું. પણ બીજો ઉપાય શો? ગુસ્સો આવે, પેલો મોડો મોડો આવ્યો, ‘સોરી’ કહી દીધું - ગાડી લઈ ચાલતો થઈ ગયો. રસ્તામાં કોઈ ગાડીને ઠોકી ગબ્બો પાડી જાય. ‘સોરી’ કહી દે, તેથી કંઈ ગાડીનો ગબ્બો રીપેર થોડો થઈ જવાનો હતો? મારી

પુત્રવધૂ નોકરી કરે, દરરોજ રાત્રે મોડે સુધી બહાર ફરે, સવારે મોડા ઊઠે - રવિવારે પણ મોડી જ ઊઠે, પછી કહી દે કે મમ્મીજી સોરી - આજે વહેલા ઉઠાયું નહીં - તમારે ચા બનાવવી પડી. મનમાં જાણું છું કે ક્યારે વહેલી ઊઠી છે અને ક્યારે ચા બનાવી છે ?

સસરાજી વહુરાણીનું ઉપરાણું લે. વહુ બહારનું કામકાજ કરવા જાય છે. તમે આખો દિવસ ઘરમાં જ તો રહો છો - થોડું કામ કરી લો તો શો ફરક પડે. એમને કેવી રીતે સમજાવું કે ઘરકામ કેટલું બધું હોય છે. એટલું કામ નોકરો રાખી કરાવો તો કેટલો બધો પગાર આપવો પડે ! પણ ઘરકામ કરનારી ગૃહિણીની કિંમત થાય છે જ ક્યાં ? એને આરામ કરવાનો અધિકાર જ નથી. ગૃહિણી સવારથી સાંજ સુધી ઘરની દરેક વ્યક્તિની જરૂરતો પૂરી કરે છે. એની કદર કોને હોય છે ?

પતિ (પુરુષ) બહારથી કામ કરીને આવે, થાક્યા-પાક્યા ઘરે આવે. સ્ત્રી એને ઠંડા પાણીનો ગ્લાસ આપે. ગરમા-ગરમ ચા પીવડાવે, ભોજન તૈયાર રાખે, છતાં પુરુષને ક્યાંક તો વાંકું પડે છે, કોઈને કોઈ ખામી કાઢે જ. સ્ત્રી બિચારી શું કરે ! સોંપાયેલા કામ બધા કર્યા હોય, એકાદ કામ ન થઈ શક્યું હોય - એને માટે ઠપકો મળે. કરેલા કામોની કિંમત નહીં. ઘરમાં શાંતિ જાળવવાની જવાબદારી ફક્ત સ્ત્રીની. વાદવિવાદ આગળ ન વધે એ માટે એ સોરી કહી દે અને જાણે ગુનાહિત લાગણી અનુભવતી હોય, એમ શરમિંદી બની જાય. સ્ત્રી ઘરની અન્ય વ્યક્તિઓના સુખ-શાંતિનું ધ્યાન રાખે, પણ એની જરૂરિયાતને કોણ ગણકારે છે ?

ઘરમાં દીકરીનો ઉછેર જ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો હોય છે. ભલ્લા માટે ત્યાગ કરવાનો. ભલ્લાને બધું ગમતું આપી દેવાનું. એમાં જો એક સ્ત્રી દીકરીને જન્મ આપે તો જાણે એણે મોટો ગુનો કરી નાંખ્યો. દીકરી જણવી કે દીકરો જણવો એ શું એના હાથની વાત છે ? દીકરીને ગળથૂથીમાં જ શીખવાડવામાં આવે છે કે નમ્રતા રહેવાનું. સ્ત્રીની જાત, શું પહેરવું, શું ઓઢવું, કેવી રીતે બોલવું, કેટલા વાગે ઉઠવું, સાસરિયામાં જઈ શું કરશો ? બસ, વાતવાતમાં માફી માંગી લેવાની.

ન આચરેલી ગુનાહિતતાનો ભાર સ્ત્રીના તન-મનને તોડી નાંખે છે. જાણે કે સ્ત્રી બીજાના માટે જ જીવવા સર્જાઈ છે. એના પોતાના અસ્તિત્વની કોઈ કિંમત જ નથી.

પતિને શું શું ગમશે ? સાસરિયાને શું શું નહીં ગમે ? ઘરનાની પરમીશન લીધા વિના એ ઘરની બહાર જઈ ન શકે. પણ પતિ ગમે તેટલો વહેલો-મોડો ઘરે આવે, એને કંઈ પૂછી શકાય જ નહીં. એ ગમે તેમ બોલે, ગમે તેટલી તોછડાઈ કરે. પુરુષ તરીકેનો એનો અહં પ્રબળ હોય છે. પરિણામે સ્ત્રીએ જ સહન કર્યા કરવાનું. એમાં યે બે પાંદડે થયેલો સફળ પતિ, ફક્ત પોતે જ બુધ્ધિમાન છે એમ માની લે. બીજા સાથે અપમાનકારક વર્તન, પત્ની થાળી પીરસવામાં જરાતરા વહેલું-મોડું કરે કે ભાવતું ભોજન ન બન્યું હોય તો થાળીનો ઘા કરે.

સ્ત્રી હોય કે પુરુષ એનામાં નમ્રતા હોવી જોઈએ. એની ભાષા સૌજન્યપૂર્ણ હોવી જોઈએ. સ્ત્રીના કાર્યની કદર કરવી જરૂરી છે અને તો જ એનું આત્મગૌરવ જળવાઈ રહેશે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જેમ ‘સોરી’ શબ્દ આપ્યો છે, એમ ‘થેંક્યું’ શબ્દ પણ એની જ દેન છે. ત્યાં કોઈ કંઈપણ કામ કરી આપે ‘થેંક્યું’ કહેવાનો રિવાજ છે. આપણે ત્યાં સરસ ભોજન જમાડવા માટે કોઈ પત્નીને ‘થેંક્યું’ કહે છે ખરા ?

મામકા

મનુષ્ય જીવનના ષટરિપુઓ - રાગ, દ્વેષ, મોહ, મમતા, અહં વગેરે. આ રાગ એટલો ચીકણો છે કે એના તાંતણા તણાયે જાય, પણ તૂટતા નથી. રાગ સર્વ દોષોનું મૂળ છે. આ સર્વ દોષોને સૌ પ્રથમ જાણવા પડે, પછી એનાથી છૂટવા પ્રયત્ન કરવા પડે. એને નિર્જરા કરી કહેવાય. જગતભરના સર્વ ગ્રંથો, રાગ, અહંનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. રાગ, દ્વેષ, આ મારું અને આ તારું - એવી ભાવનાથી જન્મે છે. મારું એટલે રાગ, તારું એટલે દ્વેષ. ખરી રીતે આપણે સૌ એક જ પિતાના સંતાન છીએ. સબ ભૂમિ ગોપાલ કી - તો પછી આ વેરઝેર, શા માટે? મારો દીકરો, મારું ઘર, મારી સંપત્તિ, મારી સમૃદ્ધિ અન્ય કરતાં ચડિયાતી. એવો રાગ, એવી મમતા અન્ય પ્રત્યે દ્વેષ-ઈર્ષ્યા જન્માવે. મારું સંતાન, મારી બુદ્ધિ સૌથી શ્રેષ્ઠ. અન્યનું સારું આપણાથી સાંખી શકાતું નથી. એક બાજુ અતિ સમૃદ્ધિ છે તો બીજી બાજુ અત્યંત ગરીબી છે. એને મીટાવવા શાસ્ત્રો અપરિગ્રહ, સંયમ પાળવાની શીખામણ આપે છે. સહનાવવસ્તુ, સહનોભુનક્તુનો મહામંત્ર વિસરી જઈએ છીએ. વસુધૈવ, કુટુંબકમ્ની આપણી પરંપરા ભૂલી ગયા છીએ.

‘રાખના રમકડાં મારા રામે રમતાં રાખ્યા રે,
મૃત્યુલોકની માટી માથે, માનવ કહીને ભાખ્યા રે...
ડોલે, બોલે રોજ રમકડાં, નિત્ય નિત્ય રમતું માંડે,
આ મારું ને આ તારું કહીને એકબીજાને ભાંડે રે....’

સૌથી વિશેષ કોર્ટકચેરી, લડાઈ-ઝઘડા ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે જ ચાલે છે, સનાતન કાળથી. કોઈને બાંધછોડ કરવી નથી. સમાન ભાઈભાગ પાડવો નથી. પરિણામે રોજેરોજ કંકાસ. આપણી પાસે જ કંઈ છે એનું સુખ માણવાને બદલે બીજાના સુખની અદેખાઈ કરી કરી નાહક દુઃખી દુઃખી થઈએ છીએ.

સમગ્ર મહાભારતનું મૂળ ક્યાં? ‘મામકા-પાંડવો’- મારા સંતાનો અને પાંડવો ભાઈના સંતાનો વચ્ચે ભેદ ભાવ. ખરી રીતે મૃત ભાઈના સંતાનોના પિતા સમાન થઈ એમને ન્યાય આપવો જોઈએ, અપાવવો જોઈએ, પણ જ્યાં મારાપણું આવ્યું, પુત્રપ્રેમમાં મોહાંધ બન્યા કે પછી લડાઈ જ થવાની. યુધ્ધના - સર્વ વિનાશના બીજ આ મામકામાંથી જ વવાઈ ગયા. બે મિત્રો વચ્ચે મીઠા સંબંધો જળવાઈ રહે, કારણકે ત્યાં ભાગલાગ વહેંચવાના નથી. ભાઈ-ભાઈના પરિવારો વચ્ચે જમીન-જાગીર-દાગીના-મિલકતની વહેંચણી સમાન ભાગે થતી નથી અને કદાચ થઈ હોય તો યે સૌને એવું જ લાગે, પોતાના ભાગે ઓછું આવ્યું, મને અન્યાય થયો છે અને પછી કડવાશ પેદા થાય, કલહકંકાસ ઉપજે.

ક્યારેક આવા શીતયુધ્ધો જીવનભર ચાલતા રહે. સંતાનોમાં પેઢી દર પેઢી વારસામાં ઉતરે - કેટલાક અદેખાઓ અગ્નિમાં ઘી પૂરે - એકબીજાની ચાડી ખાય-ચડાવે. પછી મગજમાંથી ભાઈચારો હવા બનીને ઊડી જાય. વિખવાદ શરૂ થઈ જાય. ભાઈ-ભાઈના પરિવાર વચ્ચે લક્ષ્મણરેખા તણાઈ જાય. મારા બાળકો પ્રત્યે હેત દર્શાવવું અને ભાઈના સંતાનો પ્રત્યે તિરસ્કારની ભાવના જાગે અને એ જ તિરસ્કારની ભાવના ધૂંધવાતી રહે, એમાં તણખો પડે, હવા લગાડવામાં આવે અને ભડકો થાય. જે બંને પક્ષે ઘાતક પરિણામ લાવે જ લાવે.

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે પણ પોતાની શ્રેષ્ઠતા દાખવવા, સર્વોપરી પણ દાખવવા અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય, વિકરાળ વૈરાગ્નિ બને અને વિશ્વયુધ્ધની આગમાં નિર્દોષ પ્રજા હોમાઈ જાય.

આ સર્વનાશથી બચવા કરવું શું? માયાનો ત્યાગ ‘સૌનું કરો કલ્યાણ, દયાળુ પ્રભુ સૌનું કરો કલ્યાણ’ - મૈત્રી ભાવ - ‘મૈત્રી ભાવનું પવિત્ર ઝરણું મુજ હૈયામાં વહ્યા કરે, ભલું થાઓ સકળ વિશ્વનું એવી ભાવના રહ્યા કરે’ - ખોટું મમત્વ હોય તેથી પક્ષપાત થઈ જ જાય અને પક્ષપાત રહિત જીવન જીવવું છે, સર્વકલ્યાણ અર્થે એવું જ્ઞાન દૃઢીભૂત થાય તો આંતરિક પરવર્તન આવે, સાચી જીવનદૃષ્ટિ સાંપડે. સારા-

નરસાની વિવેકબુદ્ધિ ખીલે - કેકેયી જેવી સ્ત્રી પારકી ચડામણીથી ચડી ગઈ - મોહાંધ બની ગઈ. મારા ભરતને ગાદી, ચાલો ત્યાં સુધી ઠીક કારણ કે પુત્રમોહ, પણ ત્યાંથી જ જન્મ્યો રામ પ્રત્યે દ્વેષ. એને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ. આવા જ પુત્રમોહનો ઇતિહાસ છે મહાભારત. મારો દુર્યોધન હસ્તિનાપુરનો રાજા બને - પાંડવોને એક તસુભાર જગ્યા નથી જ આપવી. આ મામલાની નીતિ જ મહાભારતને આમંત્રણ આપે છે. પરિણામ? ન ખાધું કે ન ખવરાવ્યું, દુઃખી થઈને રળ્યાથી શું? પાંડવોને હરાવવા જતા સમગ્ર કૌરવકુળનો વિનાશ થઈ ગયો. જ્યારે મમતા, મોહાંધતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યારે એક પ્રકારનું ઝનૂન, ગાંડપણ ઊભું થાય. અતિ ધન, અતિ સંપત્તિ, અતિ રૂપ, અતિ પ્રેમ, અતિ તિરસ્કાર આ બધા મર્યાદા ઓળંગી જાય અને ઉપદ્રવ રૂપ બની જાય.

અહં અને ઇર્ષ્યા માણસને પાગલ બનાવી દે. દુરાચાર આચરવા પ્રેરે. પાંડવોને લાખાગૃહમાં બાળી મૂકવા, દ્રૌપદીનું વસ્ત્રહરણ કરવું - આવા પાપાચાર મનભેદ, મતભેદ તથા પૂર્વગ્રહોને લીધે જ થયા. સિકંદરને આખી દુનિયા જીતવાનું ભૂત સવાર થયું. એ જે ભૂમિ જીત્યો એને ભોગવી ન શક્યો. ખાલી હાથે આ ફાની દુનિયા છોડવી પડી. મરતી વખતે હાપણ આવ્યું, પણ રાંડ્યા પછીનું હાપણ શું કામનું. ધન અને સત્તા કાયમ નથી રહેવાના, બધા જાણીએ છીએ છતાં દુનિયા આખી એની પાછળ આંધળી દોટ મૂકે છે. મિથ્યાભિમાનને કારણે સમરાંગણ સર્જાય છે. બીજાનું સુખ સાંખી શકાતું નથી. નશ્વર-ફાલતુ વસ્તુને મેળવવા અમૂલ્ય એવી જિંદગીને વેડફી દઈએ છીએ.

વૈભવશાળી જીવન જીવવાની તૃષ્ણા માણસને મૃગજળની જેમ આંધળી દોટ મૂકવા પ્રેરે છે. ભગવાને કહ્યું, દોડો - જેટલું દોડો એટલી ધરતી તમારી, પરંતુ શરત એ કે સંધ્યાકાળ પહેલાં શરૂઆતના સ્થાન પર પાછા ફરી જવું પડે. નહીં તો બધું ફોગટ. આપણે બીજી શરત ભૂલી જઈએ છીએ. લાલચને લીધે પાછા વળવાનું ભૂલી જઈએ છીએ. પરિણામે જીત હારમાં પલટાઈ જાય અને ખુવાર થઈ જઈએ એ જુદું.

આજકાલ રાજકારણીઓ સત્તા અને ખુરશી પાછળ પાગલ થઈ દોટ મૂકે છે, નીતિમત્તા, સત્ય આચરણને ભૂલી જઈને - કરોડોના કૌભાંડો કરે છે, સેવાને બદલે મેવા મેળવી લેવા છે. જે કદી પચવાના નથી. સમાજ જીવન અને રાજકારણ દંભના અંચળા નીચે ઢંકાઈ ગયા છે. પૈસા મળતાં માણસ માણસાઈ ભૂલી જઈ સમૂળગો બદલાઈ જાય છે. પૈસા ડાહ્યાને દીવાના અને દીવાનાને ડાહ્યા બનાવી દે. ધર્મમાં પણ સત્યની જગ્યાએ પૈસાનું જોર વધતું ચાલ્યું છે. ધનમદમાં માણસ બહેકી ગયો છે. ખુશામત અને પ્રશંસા એના અહંકારને ઇંધણ પૂરું પાડે છે. સત્તા અને શક્તિના મદથી છકી ગયેલા પાસે હાપણ ફરકતું પણ નથી.

યૌવન, ધનસંપત્તિ, સત્તા, તુમાખી અને અહંકાર - આમાંથી એક એક લક્ષણ હાનિકારક ગણાય. આ તો બધા લક્ષણ ભેગા થઈ ગયા છે, તો પછી અનર્થ જ સર્જાય ને! લક્ષ્મી ચંચળ છે, માયા છે, કાયમ નથી રહેવાનું તો પછી આવી દીવાનગી શા માટે, જે ધર્મનો જીવનમાંથી છેદ ઉડાડી દે. માણસને માણસ બનાવે એ જ સાચો ધર્મ.

મોહાંધ વ્યક્તિને સત્ય સમજાય જ નહીં. તેને સ્વાર્થનું બંધન જકડી રાખે છે. મોહનો અર્થ આપણી દૃષ્ટિ બીજામાં છે, ભૌતિક વસ્તુમાં છે. સંતાનોમાં છે. મિલકત-દોલતમાં છે. આપણો જીવ ત્યાં સજ્જડ ચોંટી જાય છે. મોહની મધલાળ - આસક્તિમાંથી છૂટવું દુષ્કર છે. કોઈને પદપ્રતિષ્ઠામાં, કોઈને સુંદર સ્ત્રીમાં, તો કોઈનો જીવ તિજોરીમાં કેદ થઈ ગયો હોય છે. જાણે સુખ દુઃખનો આધાર તેમાં જ છે. જે વસ્તુનો મોહ હોય તે છીનવાઈ જાય. પછી દુઃખી દુઃખી થઈ જવાય. ગોરી પત્ની ગમે, પણ એને કોઢ નીકળે તો? શેરબજાર તૂટી પડે. શેર રદી કાગળિયા જેવા બની જાય તો? તો પછી સંસાર અસાર બની જાય. શોકની ઊંડી ગર્તામાં ધકેલાઈ જવાય. જ્યારે રાગ-મોહ સમજપૂર્વક છૂટી જાય તો ઉર્ધ્વગતિને પામી શકાય. જેને મારું મારું કહી શકીએ છીએ એ વાસ્તવમાં આપણું છે જ નહીં, હતું જ નહીં. વાલિયા ભીલને આ સત્ય સમજાઈ ગયું, એ વાલ્મિકી ઋષિ બની ગયો.

આપણો જ્યાં સ્વાર્થ હોય ત્યાં જ સંબંધો બાંધીએ છીએ, ટકાવીએ છીએ અને કોઈને કંઈ આપ્યું, વળતરની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. ભલે કહીએ કે માનો પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ હોય છે. મા બાળકનું જતન કરે છે. અપેક્ષા રાખે છે કે દીકરો મોટો થઈ મને પાળશે, મારું ભરણપોષણ કરશે. સૌ કોઈને પ્રેમ કરો, નિઃસ્વાર્થી ભાવે. Lovethy neighbours. પ્રેમ હશે તો અંતરના દ્વાર ખૂલી જશે. સતત આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહી. અન્યને સુખી કરવાની ભાવના કેળવતા રહીએ. ખુદ ભગવાન પણ દરેક વ્યક્તિની, દરેક ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરી શકવાના નથી. કારણ માણસની ઇચ્છાઓ અવિરત છે, સતત બદલાતી રહે છે.

ઈસ તનધનકી કૌન બડાઈ,
દેખત નયનો મેં મિટ્ટી મિલાઈ.

આ દેહ નશ્વર છે. જોતજોતામાં માટીમાં ભળી જશે. ગોરી ચામડીની નીચે માંસમજ્જા, લોહી છે. લક્ષ્મી ચંચળ છે. કશું કાયમ રહેવાનું નથી. પછી મમતા શા માટે?

૭૮

ભલો ભલાઈ ના ત્યજે, લાખ કરો ઉપાય

કેટલાક માણસો બાવળિયા જેવા હોય, તમે એનું સારું કરવા પ્રયાસ કરો તો યે તેઓ કાંટા જ ચૂભાવશે. જ્યારે આંબાને પથ્થર મારો તો યે મીઠી મધુરી કેરી આપશે. સારો માણસ હંમેશા માટે સારપ જાળવી રાખશે. લીમડાની પાસે આંબો વાવો, આંબો કડવાશ ગ્રહણ નહીં કરે અને લીમડો મીઠો નહીં જ થાય. જેવી જેની પ્રકૃતિ. વાંકદેખા માણસની દયા ખાવી જોઈએ. એમના વાણી, વર્તનની કોઈ પ્રતિક્રિયા આપવાની જ ન હોય. ભલે કહેવાતું હોય કે જેવા સાથે તેવા થઈએ. પણ આપણાથી અન્ય જેવું ખરાબ થઈ શકાતું જ નથી. જેમની દૃષ્ટિ ખરાબ હોય તેમને સારું દેખાવાનું નથી અને જેમની નજર સ્પષ્ટ છે, તેઓને હંમેશા શુભ તત્ત્વ જ દેખાવાનું.

માણસ સવાર-સાંજ મંગળા કે શયન આરતી કરવા દોડતો હોય એ જ સાચો ધાર્મિક એવું નથી. ઘરે જઈને, ઓફિસમાં, સમાજમાં અન્ય, નાના-મોટા સાથે એનું વર્તન કેવું છે એ અગત્યનું છે. ખરો ધર્મ, ખરું જીવન મંદિરમાં નથી, પરંતુ બાકીના કલાકોમાં એ કેવી રીતે જીવે છે, એની પ્રવૃત્તિઓ કેવી છે, એના વાણી વર્તન સાત્ત્વિક છે ખરા? જેના મંદિરનો ધર્મ ઘર સુધી કે સમાજ સુધી પહોંચતો જ નથી એ માણસ ધાર્મિક નથી જ. ધર્મ જ્યારે વર્તનમાં ઉતરે ત્યારે જ જીવન સાર્થક થયું ગણાય, તો જ શુભ પરિણામ આવે. બાહ્ય દંભનો અંચળો થોડા વખતમાં ઉઘાડો પડી જતાં એની વરવી વાસ્તવિકતા નજરે પડી જશે, એ વ્યક્તિ વિશેનું માન ઉતરી જશે.

આજના સમયનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે જીવન જીવવાની સાચી કળા આપણે ભૂલી ગયા છીએ. પરિણામે સુખ-શાંતિ ગાયબ થઈ ગયા છે. અશાંતિ કાયમનું ઘર કરી ગઈ છે. ધર્મને સાચા અર્થમાં સમજ્યા

જ નથી, એટલે રાગ-દ્વેષ-માયા-માન-લોભ, પૂર્વગ્રહના જાળામાં ગૂંચવાયા જ કરીએ છીએ. સુખ-દુઃખ એ આપણું જ સર્જન છે. જીવનમાં પ્રેમ અને આનંદને સ્થાન આપીશું તો સુખ. પૈસાથી પ્રેમ અને સુખ ખરીદી શકાતા નથી, તો પછી પૈસા પાછળ આવી આંધળી દોટ શા માટે મૂકી રહ્યા છીએ. આપણે જ આપણા મિત્ર, આપણે જ આપણા શત્રુ. અન્ય કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ આપણને સુખ-દુઃખ આપી શકે તેમ નથી. એ દ્વંદ્વમાંથી છૂટકારો મેળવવો એનું નામ મુક્તિ.

‘સુખેદુઃખે સમે કૃત્વા, લાભાલાભૌ જ્યાજ્યૌ’ -

અન્યને ખરાબ વેણ કહીએ, ક્રોધ કરીએ, રોષ કરીએ ત્યારે એને તો દુઃખ પહોંચે જ છે, આપણું મન પણ તીવ્ર પીડા અનુભવશે. મોકો મળતાં એ વેરઝેરનું સ્ફોટક રૂપ પકડશે, એ અન્યને દઝાડશે, સાથે આપણને પણ દઝાડશે. અન્યને દુઃખી જોઈ ભીતરમાં દર્દ પેદા થવું જોઈએ, તો જ અન્યને મલમ લગાડવાની બુદ્ધિ સૂઝશે. મનમાં ક્રોધ પ્રકટે, અંદરથી ઉકળાટ વધે, એને બહાર નીકળવા કોઈ રસ્તો તો જોઈએ ને! એ ઉકળતો લાવા સર્વને દઝાડશે.

જીવન મૈત્રીપૂર્ણ ક્યારે બની શકે? જ્યારે સત્યના માર્ગે ચાલતા શીખીએ, દંભરહિત, નિખાલસ, પારદર્શક જીવન બને - પ્રેમનો મારગ સરળ છે. જે કાંઈ પ્રેમરસ અવતરે - જે અન્યને પ્રેમ કરી શકે તે પોતાની જાતને પ્રેમ કરી શકે, તો જ પરમાત્માને પ્રેમ કરી શકે, પરમાત્મા સુધી પહોંચી શકે. હૃદયમાંથી પ્રેમનું ઝરણ વહેવા લાગે, પ્રેમામૃત જીવનને સમૃદ્ધ-મધુર બનાવે.

માનવ માત્રના હૃદયમાં દૈવી અને આસુરી ભાવો પડેલા છે. એ બંને વચ્ચે સતત દ્વંદ્વ સંગ્રામ ચાલ્યા કરે છે. આસુરી પરિબળો પ્રબળ બની જાય તો દૈવી જીવને પરેશાન કર્યા કરે. માનવી એકલા હાથે આસુરી બળો સામે લડતા હારી જાય, થાકી જાય ત્યારે ભગવાન તરફ દૃષ્ટિ કરે. ભગવાને ગીતામાં અભયવચન આપ્યું છે કે,

‘સર્વ ધર્મ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ,

અહં ત્વાં, સર્વે પાપેભ્યો, મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ’

માણસની પ્રકૃતિ સદા ઉર્ધ્વગામી રહી છે. એનામાં સદાચાર છે, પ્રામાણિક બની ખાનદાની જાળવી રાખવી છે. જીવનમાં સતત લડત આપવી પડે છે, સંજોગો સામે, એવી જ રીતે પોતાના મનની નિર્બળતા ઉપર વિજય મેળવવા પણ એ ચાહે છે.

અર્જુન જેવા સમર્થ યોધાને કૃષ્ણ જેવા સારથીની જરૂર પડી, એણે કૃષ્ણનું શરણ સ્વીકાર્યું, કૃષ્ણની આગેવાની સ્વીકારી તો જ એ મહાભારત યુદ્ધને જીતી શક્યો. આપણે જો ઇશ્વરને હરહંમેશ નજર સમક્ષ રાખી નીતિપૂર્વક, પ્રામાણિક જીવન જીવવાનો સંકલ્પ કરીએ તો ઇશ્વર સદાયે આપણી સાથે રહેશે, અંતરમાંથી માગદર્શન મળતું હશે. મનુષ્ય યત્ન, ઇશ્વરકૃપા હશે તો જ સમૃદ્ધિ, સિદ્ધિ મળશે, ઉન્નતિ સાધી શકાશે. જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય, અર્જુન હોય ત્યાં વિજય ચોક્કસપણે મળવાનો જ. શ્રીકૃષ્ણ એજ આપણો અંતરાત્મા. અંતરાત્માને સારથી બનાવીએ, એની દોરવણી મુજબ દોરવાઈએ તો આપણી સદાસર્વદા જીત થતી રહેશે.

મારી મરજી

‘દાદા હો દીકરી, વાગડમાં નવ દેજો રે સહી
વાગડની વઢિયારી સાસુ દોહલી રે...’

દીકરીને સાસરે વળાવવી તો પડે જ. સાસરિયું કેવું નીવડશે એ તો કોઈને અગાઉથી ખબર ન હોય. માણસ નીવડયે વખાણ. કહે છે લગ્નસંસાર એટલે ભર્યું નાળિયેર. ફોડીએ ત્યારે જ ખબર પડે કે અંદરનું પાણી મીઠું છે કે ખોરું? સાસરિયાનું પીકચર પહેલેથી જ વિકરાળ બનાવી દીકરીને ડરાવી મૂકીએ છીએ. સાસુ એટલે વઢકણી, જબરી, વડ સસરા એટલે હીટલર, નણંદ એટલે ચાડીખોર અને વર જો હથેળીમાં રમે તો સારો, નહીં તો માવડિયો. દીકરીને શિખામણ દેવાય કે પડયું પાનું નિભાવી લેવાનું. ‘વહુ ઘાટડીએ આવે ને ઠાઠડીએ જાય.’

ખાધે-પીધે સુખી ઘર જોયું હોય, ખોરડાની ખાનદાની જોઈ હોય, બહોળો પરિવાર જોઈને દીકરી દીધી હોય, છતાં યે દીકરીને સાસરિયે ગોઠે નહીં. કહેશે ‘બાઈ મુને પિયરિયું સાંભરે’ - જેણે જનમ આપ્યો, ઉછેરીને મોટી કરી, એ માવતરને ભૂલાય તો નહીં જ, પણ આખરે સસારિયું જ તો સાચું ઘર ગણાય. પારકાને પોતાના કરીને રાખવાના છે, એ સ્ત્રીધર્મ છે. થોડી ઘણી કચકચ તો પિયરમાં મા અને ભાભી વચ્ચે ક્યાં ચાલતી નથી હોતી, પણ મા કાયમ દીકરીના ઘરમાં માથું મારી દીકરીને ચડાવતી રહે તો એનો સંસાર કદી સરળ રીતે ચાલે નહીં.

‘મા ને દીકરી મળિયા, સામસામે રડીયા કે સાસરી દોહલો....’

માબાપ તો દીકરીને સુખમાં જ નાંખે, સારું ઘર જોઈ પરણાવે. પણ પછી સાસરિયા કેવા નીવડે એ તો સૌ સૌના કરમ. દીકરી પણ સુખ-દુઃખ સહી લેતી, માબાપની આબરૂ, સાસરિયાના પરિવારની પરંપરા નિભાવવાની જવાબદારી એની રહેતી. પહેલાંના દિવસોમાં પરદેશ પરણાવેલી દીકરી કોઈ પ્રસંગ હોય ત્યારે જ પિયર આવી શકતી.

ગામમાં દીકરી પરણાવી હોય તોયે સાસુની પરમીશન લેવી પડતી.

ગામમાં સાસરિયું ને ગામમાં પિયરિયું,

કરજે દીકરી, સુખ-દુઃખની વાત રે -

કડવા સાસરિયા તારે જીરવવા.

ઘરની આબરૂના ધજાગરા કર્યા વહુએ -

વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા -

વહુને માથે સાસુ-નણંદ છાણા થાપતી.. એ દિવસો હવે ગયા.....

હવે તો કન્યા સાસુજીને પાયે નથી લાગવાની કે નથી તેની આજ્ઞા માંગવાની કે નથી કશું પૂછવા રોકાવાની. દિવસમાં કેટલીયવાર મા સાથે મોબાઇલ પર વાત કર્યા કરે. મા ડ્રાયવર સાથે ગાડી મોકલે - દીકરી જમાઇ રાત્રે ઘરેથી જમીને જાય. વહુના હાથમાં કબાટની ચાવી હોય, વરની કમાણી પર એનો જ અધિકાર અને વહુરાણી પોતે પણ કમાતી હોય. ફેંડ સાથે શોપીંગ કરવા નીકળી પડે. કોઈને પૂછવા રોકાવાની નથી, તે છતાં યે જો સાસરિયામાં ન જામ્યું તો મમ્મી-પપ્પા કહી દે છે કે દીકરી માબાપના ઘરના દરવાજા તારે માટે કાયમ ખુલ્લા છે, પાછી આવતી રહેજે. જરા પણ રીબાવાની જરૂર નથી. પહેલાંના જમાનામાં માબાપ કહી દેતા - બળી મરજે - કૂવો હવાડો પૂરજે પણ સાસરેથી પાછી આવતી નહીં. તારા નાના ભાઈ-બહેનો પરણાવવાના બાકી છે. સમાજમાં અમારી આબરૂ જશે.

કાં તો વહુરાણી વરરાજાને લઈને અલગ થઈ જશે, એક જુદો બ્લોક લઈને. એકની એક દીકરી હોય તો પતિને ઘરજમાઈ બનાવી પિયર લઈ જશે. સાસરિયા એને મન એન્ટીક જેવા, ડસ્ટબીન જેવા, ગામડિયા. કમાતી વહુ શા માટે એની કચકચ સાંભળી લે? એ એના પતિ વિના કોઈનું સાંભળવાની નહીં. પતિમાં ક્યાં હિંમત છે એને કશું કહેવાની? ધાર્યું તો વહુનું જ થવાનું છે. એ પતિની બદલી કરાવી લેશે - પછી વર અને વહુ - બે જણાં - લીલાલહેર અને બંને જણા સાથે રહેવાનું શરૂ કરે. શરૂઆતમાં રીસામણાં-મનામણાં પછી વડછડ અને પછી છૂટાછેડા, સમાધાનની ભાષા એમને કોઈએ શીખવી જ નથી. મારી મરજી - સમાધાન શા માટે?

જીવનગણિત

First you deserve and then desire. પહેલાં પાત્રતા કેળવવી પડે. તો જ કશું પામી શકાય. ફક્ત ઇચ્છાઓ કર્યા કરવાથી કશું મળી જવાનું નથી. એ માટે ઉદ્યમ કરવો પડે. લાયકાત કેળવવી પડે. નહિ સુખસ્થ સિંહ મુખે પ્રવિશન્તિ મૃગાઃ સિંહને પણ શિકાર કરવા માટે મહેનત કરવી પડે. શિકાર કરવાનો પરિશ્રમ કરવો પડે. કોઈના ભાગ્યનો સિતારો ચમકવા લાગે, આપણે કહીએ કે વાહ, એના ભાગ્ય આડેનું પાંદડું ખસી ગયું. એનું નસીબ ખુલી ગયું. પણ એ ભૂલી જઈએ છીએ કે રાતોરાત પાંદડું ખસી નથી ગયું ને ધનવાન બની ગયા એવું ક્યારેય નથી થતું. કેટકેટલો પુરુષાર્થ કર્યો હશે. ધંધાનું પ્લાનીંગ કર્યું હશે ત્યારે પૈસો પ્રાપ્ત થયો હશે !

વિશ્વાસે જીવનભર સંઘર્ષ કર્યો, નોકરી કરી, શેરબજારમાં ગયો, દલાલી કરી-બધે જ નિષ્ફળતા મળે. ઘડીભર નિરાશ થઈ જાય. પણ એની પત્ની વિશાખા એને પ્રોત્સાહન આપ્યા કરે. વિશ્વાસ નસીબને દોષ આપે પણ વિશાખા કાયમ એને હિંમત જૂટાવે. આત્મનિરીક્ષણ કરીએ. નિષ્ફળ જવાના કારણો શોધી કાઢો. આપણાં કામમાં, આપણા પ્લાનીંગમાં ક્યાંક ક્યાંક હશે. દલાલી નથી ફાવતી તો ગારમેન્ટ ફેક્ટરી શરૂ કરો. હું ડ્રેસ ડીઝાઇનર છું. આપણે બંને મળી મહેનત કરીશું. વિશ્વાસમાં હિંમત જ નથી. બાપ જન્મારે ગારમેન્ટનું કામકાજ કર્યું નથી. એકદમ નવા ક્ષેત્રમાં કદમ માંડવામાં જોખમ જણાય છે. હોય એટલી મૂડી યે તણાઈ જશે. વિશાખા હંમેશા આશાવાદી રહી છે. એ એમ જ માને છે કે હાથ જોડીને બેસી રહેવાથી કે નસીબને દોષ દેવાથી પૈસા મળી જવાના નથી. પ્રથમ દાવમાં બધા સફળ થઈ જાય, એવું રમતગમતમાં પણ નથી બનતું. આપણે કામ કરીએ એ પહેલાં ફળની અનેક અપેક્ષાઓ રાખી બેસીએ છીએ. દરેક પ્રયાસ સફળ ન પણ નીવડે.

કામનું સાતત્ય હશે તો પરિણામમાં સાતત્ય મળ્યાં કરશે. કામ કર્યાનો આનંદ તો મળે જ છે. વળી અનુભવ તો મળે જ છે.

પહેલાનાં લોકો બાપદાદાનો-પેઢીનો ધંધો જ કરવામાં સલામતી અનુભવતા. સંઘનો દીકરો જીવે ત્યાં સુધી સીવે. હવે એવું નથી રહ્યું. કરિયાણાવાળાનો દીકરો લોટ, અનાજ જોખવા નથી બેસી જવાનો. એ સી.એ. થશે અને હિસાબો ઓડીટ કરતો થઈ જશે. એન્જનીયર બની મકાન બાંધશે. પરંપરા ત્યાગવી પડે જો કશુંક નવું કરવું હોય તો સહાસ ખેડવું પડે. શ્રદ્ધાની અને પ્રયોગની બે પાંખો મળે તો આકાશમાં ઊડી શકાય. ગમે તેટલી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હોય, એને બધા જ કામમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય એવું ન પણ બને. જેમ જેમ પરફેક્ટ પ્લાનીંગ કરતા આવડતું જાય, સફળતા મળે જ મળે. દરેક વ્યક્તિમાં કાર્યક્ષમતા અલગ-અલગ પ્રકારની હોય, કામ કરવાની પદ્ધતિ પણ અલગ-અલગ પ્રકારની હોય. પોતાનું જીવનલક્ષ્ય શું છે, એ પોતે જ નક્કી કરવું પડે. પુષ્કળ મહેનત કર્યા પછી યે ભલે ને સફળતા ન મળે, પણ કાર્ય કરી છૂટ્યાનો આત્મસંતોષ તો મળે જ મળે. સંચિત અનુભવોનું જમાપાસુ હોય અને કોઠાસૂઝ આવી જાય તો ભવિષ્યની સફળતાનો પાયો નંખાઈ જાય.

સફળ થવા માટે જાત સાથે જોડાણ કરવું પડે. દસ વર્ષ પહેલાં આપણે ક્યાં હતા? આજે હું ક્યાં છું. આજની જે જે ઉપલબ્ધિઓ છે એ કોના કારણે પ્રાપ્ત થઈ? હજુ ભગવાન પાંચ-દસ વર્ષ જે કંઈ આપે તેમાં રગશિયા ગાડાની જેમ જિંદગી જીવવી છે કે પછી જૂના, જર્જરિત, ખયાલો, માન્યતાઓને તોડીને આગળ વધવું છે! જે કંઈ મેળવવાની ખ્વાહિશ છે તે મેળવીને જ રહેવું છે. એની જે કંઈ કિંમત ચૂકવવી પડે તે ચૂકવવાની માનસિક, શારીરિક સજ્જતા કેળવવાની મારી તૈયારી છે અને એ માટે હું ક્યારેય અસત્ય, અનીતિનો આશ્રય તો નહીં જ લઉં. બીજાની નિંદા કરવી નથી અને આત્મપ્રશંસામાં સરી પડવું નથી. કોઈની યે મદદની અપેક્ષા રાખવી નથી. મારું કાર્ય મારે જ કરવાનું છે. એને સફળ કરવાની જવાબદારી મારી જ છે.

કોઈ વ્યક્તિ ખરાબ નથી હોતી, ખોટી નથી હોતી. એ ખરાબ બની છે તો એની પાછળના એના સંદર્ભો તપાસવા જોઈએ. એને દુભવવા ન જોઈએ. પોતાનું કામ પાર પાડવા માણસ પાસે મક્કમ મન અને દૃઢ નિશ્ચય હોવા જોઈએ. વાણી વર્તન ઉપર સંયમ કેળવવો પડે. એક્શનની સામે તાત્કાલિક રીએક્શન ન આપી દેવાય. મનને તક આપવી, ફેરવિચારણા કરવાની, ક્યાંક આપણે કોઈ માણસને સમજવામાં ભૂલ કરી હોય તો? એનો ઇરાદો શો હતો? એની કોઈ મજબુરી હશે.

જગતમાં મારે કોઈ દુશ્મન નથી. કોઈ પ્રત્યે વેરભાવ નથી કેળવવો. સર્વત્ર મૈત્રીભાવ પ્રસરાવવો છે. છેલ્લે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરી દઈએ કે ‘મારી નાવ તમારે હાથ, રઘુવર પાર ઉતારજો રે’ - એટલો વિશ્વાસ રાખીએ પ્રભુ કોઈના આદર્યા અધૂરા છોડાવવાનો નથી. God helps those who help themselves. પ્રભુ મારા બાવડામાં બળ પૂરો, મારા પગમાં જોમ પ્રકટાવો, હૈયામાં હામ પૂરો અને આંખોમાં નિર્મળ જ્યોતિ. બસ પછી હું મારી જાતે મારી બેડલી પાર ઉતારી લઈશ.

આત્મવિશ્વાસ હોય તો માણસને દંભ-દેખાડો કરવાની જરૂરત જ ન રહે. જેવા છે તેવા જ દેખાવું છે. મુખમેં રામ બગલમેં છૂરી - એવું પસંદ નથી તો પછી જેમ સંપત્તિ-ધંધાનું મેનેજમેન્ટ કરીએ છીએ, એમ સ્વભાવનું મેનેજમેન્ટ કરવું પડે. આપણો નેચર આપણી જાતે ઘડવો પડે. માણસનું આંતરિક વ્યક્તિત્વ ખીલેલું હોય તેનો જ પ્રભાવ પડે. દંભ ક્યારેક તો ઉઘાડો પડી જ જવાનો. કોઈ દેખાવમાં સુંદર હોય, છતાં યે એનો પ્રભાવ નથી પડી શકતો, કારણ તેનામાં પારદર્શિતા નથી. આપણે આપણી ભીતરમાં ઝાંકવાનો પ્રયાસ કરીશું તો સમજાઈ જશે કે જેવો બહાર દેખાડો કરીએ છીએ એવા ખરેખર અંદરથી છીએ ખરા?

માણસ મોટાઈ મારવા બીજાને વાતવાતમાં ઉતારી પાડે, વાણીવિલાસ કરે, દલીલબાજી કરે, આપણને જો ખરેખર એનું વર્તન ન ગમતું હોય તો એને રીસ્પોન્સ જ નહીં આપવાનો. એની દરકાર

કરવી જ નહીં. આવેશ કે લાગણીમાં આવી જઈ સાચું ખોટું કરવું જ નહીં. આપણે આપણી ફૂટપટ્ટીથી બીજાને ક્યારેય માપવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. એના સંજોગો પ્રમાણે એ આચરણ કરે. આપને શી લેવાદેવા? જગત કાજ થઈને બીજાનો ન્યાય તોળવા બેસી જેવું નથી. કોઈ મારા વખાણ કરે કે ન કરે, મારે મારું કર્તવ્ય બજાવવાનું જ છે. બધા આપણું સારું જ બોલે, એવું કેમ માની લેવું?

આપણા સ્વભાવ, આપણી Originality જાળવી રાખવાના છે. કોઈ સારા વિચારોનો છોડ તૈયાર કરીને આપણા મનમાં રોપી શકે નહીં. એ રોપ ઉત્તમ પ્રકારનો હોય, આપણું હૃદય ફળદ્રુપ, પ્રેમાર્દ્ર હોય છતાં એ પરાયા વિચારોનો રોપ, ભલેને સારો હોય, તો યે આપણા અંતરમાં એ ન પણ પલપી શકે. કારણ આપણા હૃદયની ધરતીમાં એના મૂળિયા ઊંડા ઉતરેલા નથી. આપણે જાતે ઘડેલું આપણું વ્યક્તિત્વ, આપણા મનસુબાઓ આપણા છે તેથી આપણી નિષ્ઠા એમાં દૃઢ થયેલી હોય. ઇચ્છાઓ અનંત છે, જે માંગીએ, ઇચ્છીએ એ બધું આપોઆપ આવીને મળવાનું નથી. કેટલીક ઇચ્છાઓ negative હોય. એ પૂરી કરવા જતાં આપણે આપણું અસ્તિત્વ ગુમાવી બેસીશું. આપણા સ્વભાવની, આપણા ચહેરાની કોમળતા, કુમાશને જાળવી રાખવાના છે.

જીવનમાં ગણિતનું મહત્ત્વ છે. ગણી ગણીને પદ માંડવાના છે. ક્યારેક એક-બે પદ ખોટા મંડાઈ જાય, તો આખેઆખો દાખલો ખોટો જ પડે. એમ ગણત્રીપૂર્વક પગલાં માંડ્યા પછી ક્યાંક ભૂલ દેખાય કે એકાદ પદ ખોટું મંડાયું છે તો નવેસરથી દાખલાના સાચા પદ માંડીશું તો દાખલો ખરો પડશે. જીવનનું ગણિત નફાકારક દેખાશે.

સ્વમાન

હમ દો, હમારે દો- પ્રણવભાઈ અને પ્રજ્ઞાબેનને એક પુત્ર પ્રશાંત અને દીકરી પ્રથમા. નાનો એવો પરિવાર. પતિ, પત્ની બંને આદર્શવાદી, ગાંધીવાદી. પ્રજ્ઞાબેન શિક્ષિકા- ટ્યુશન કરવાના નહીં જ. ગરીબ, યોગ્ય વિદ્યાર્થીને ઘરે બોલાવી મફત શિક્ષણ-માર્ગદર્શન આપે. પોતાના સંતાનોને સાથે બેસાડીને. બાળકો ભાવિ છે ભારતનું. વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કાર સીંચવા જેવું અન્ય કોઈ પુણ્ય કાર્ય નથી, એ જ સાચો ધર્મ. સંસાર ચલાવવા પૈસો જરૂર છે, પણ પૈસો એ કંઈ સર્વસ્વ નથી જ. પ્રણવભાઈના પિતા કામઘંઘો છોડી ગાંધીજીની સાથે સત્યાગ્રહમાં જોડાઈ ગયેલા. ઘરમાં કરકસરભર્યું અને સાદાઈપૂર્ણ વાતાવરણ. કોઈ દેખાદેખી કે આડંબર નહીં. જેવા વિચાર તેવા જ આચાર. સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવવા રાતદિવસ સખત મહેનત કરે, અને એ મહેનત ખરેખર ઊગી નીકળી. દીકરો પ્રશાંત સી.એ. ટેક્સ કન્સલ્ટન્ટ બન્યો, અને દીકરી MBA બંનેના લગ્ન તેમની પસંદગીને માન્ય રાખી સાદાઈથી ઉજવ્યા.

અહીંથી જ તો રામાયણ શરૂ થઈ. દીકરા-દીકરી બંનેને લાગ્યું કે અમારા માબાપ લોભિયા છે. સારી એવી ફીક્સ ડીપોઝીટ બનાવી છે. બેંકમાં તગડું બેલેન્સ છે. ફક્ત બે બેડરૂમનો બંગલો બંધાવ્યો. પ્લોટ મોટો છે તો મોટું મકાન બનાવવું જોઈતું હતું. કાલે અમારો પરિવાર મોટો થશે. કેવી રીતે આટલી નાની બંગલીમાં બધાનો સમાવેશ થશે ? અમારા મિત્રોના લગ્ન ધામધૂમથી થાય, અને અમારા લગ્ન ન્યાતની વાડીમાં, સાદાઈથી. મિત્રો વચ્ચે શરમાવા જેવું થયું. એમને આમંત્રણ આપતા શરમ લાગે. અમારો વટ ક્યાં રહ્યો ? વળી સાસરિયામાં આબરૂના કાંકરા થઈ ગયા. અમે કહ્યું તો પપ્પાએ કહી દીધું, તમારા ભણતર, લગ્ન માટે બજેટ કરી રકમ અલગ મૂકી હતી. ભણતર માટે

વિશેષ ખર્ચ થઈ ગયો. હવે લગ્નપ્રસંગે દેખાદેખી ખાતર તણાઈ મરવું નથી. પપ્પાએ FD તોડવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. અમે કમાવાના હતા જ ને ! લગ્ન પ્રસંગ તો જીવનમાં એક જ વખત આવવાનો ને ! અમારી હોંશ તોડી નાંખી. અમારા લહાવા કરતાં પપ્પાને પૈસા વિશેષ વહાલા લાગ્યા. દીકરીને લાગ્યું, માએ પૂરો પહોંચતો કરિયાવર ન કર્યો. સાસરિયામાં નીચાજોણું થયું. દીકરીને પામતું પહોંચતું ઘર મળ્યું, જરા શોભે એવો વ્યવહાર કરવો જોઈતો હતો ને !

માબાપ બંને સિધ્ધાંતવાદની પૂંછડી. દીકરીને કન્યાદાનમાં આપવા પચીસ તોલા સોનું ન વસાવ્યું. એ જમાનામાં રૂ. ૫૦૦ના ભાવે તોલો સોનું મળતું હતું.

સંતાનોને મન ભૌતિક સુખ સગવડોનું મહત્ત્વ પણ માબાપે અમૂલ્ય એવું શિક્ષણધન આપી, એમને પગભર કર્યા એનું મહત્ત્વ ઓછું અંકાયું. માતાપિતા પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ ધરાવવાને બદલે તેઓ લોભિયા અને કંજુસ છે એવો ભાવ ધરાવતા થઈ ગયા. આજની પ્રજા માતાપિતાને પૈસાથી તોલતી થઈ ગઈ છે. એમને ઉછેરવામાં, શિક્ષણ આપવા માટે એમણે રાતદિવસ આકરી મહેનત કરી છે. પોતાના મોજશોખ જતા કર્યા છે. આરામ કર્યો નથી. એની કોઈ ગણતરી મૂકાતી નથી.

દીકરી મોટી તેથી તેનું નામ પ્રથમા પાડેલું. પ્રથમાના લગ્ન અત્યંત શ્રીમંત પરિવારના સુપુત્ર શ્રીકાંત સાથે થયા. શ્રીકાંત અન્ય ન્યાતનો હોવા છતાં દીકરીની પસંદગીને પ્રાધાન્ય આપ્યું. પ્રથમા-શ્રીકાંત અમેરિકા સેટલ થવાના હતા. જે કંઈ દાગીનો આપ્યો, તે સેફ ડીપોઝીટ વોલ્ટમાં પડી રહેવાનો હતો. પણ માબાપ પ્રત્યેની અપેક્ષાઓ અતિશય હતી.

દીકરો પ્રશાંત સી.એ. થયો. તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું પૈસો પેદા કરવો. ક્લાયન્ટ ઉપર નોટીસો કઢાવરાવે, I.T. Dept.માંથી પૈસા ખંખેરે. યેનકેન પ્રકારે પૈસો એકત્ર કરવા લાગ્યો. પિતા પ્રણવભાઈ પર દબાણ લાવે, બેન તો અમેરિકા સ્થાયી થઈ છે. એના સાસરિયા શ્રીમંત છે. મારા સંતાનો મોટા થયા છે. આ બંગલી મારા નામે કરી દો. હું બેંક લોન લઈ ઉપર બે માળ લઈ લઉં. પ્રણવભાઈએ ચોખ્ખીચક્ર ના પાડી દીધી. અમે અમારા ઘડપણનું

પ્રોવીઝન કર્યું છે. અમારા મર્યા પછી બધું તમારું છે. બેમાંથી કોણ પહેલાં જશે, ખબર નથી. હું જાઉં તો પ્રજ્ઞા એકલી પડી જાય. ઘડપણમાં કોઈની અપેક્ષા રાખી નથી. પણ અમારા બંનેના જીવતાં કશું ના મળે. અમારી ફરજ હતી તમને મોટા કરવાની, ભણાવવાની, પરણાવવાની. એ અમે યથાશક્તિ બજાવી લીધી. હવે તમે તમારું ફોડો. કમાઓ, વાપરો. પણ યાદ રાખજો, હરામની કમાણી, કદી સદવાની નથી. નીતિપૂર્ણ કમાઈ કરો. હોય તેટલું વાપરો. પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણવી, નહીં તો પગ ઉઘાડા દેખાઈ જશે.

માબાપની સાચી શિખામણ દીકરાને કડવી લાગી. રહેવા ચાલી ગયો, પૂના. હવે પ્રણવભાઈ અને પ્રજ્ઞાબેન એકલા થઈ ગયા. પ્રણવભાઈ ગાંધીવાદી, સ્થિતપ્રજ્ઞ. સંસારનો ક્રમ છે, સંતાનો મોટા થાય, અલગ રહેવા જાય. આપણે પણ ગામડામાં માબાપને છોડીને શહેરમાં આવી સ્થાયી થયા હતા ને! કોઈની અપેક્ષા રાખવી નહીં. પ્રજ્ઞાબેન ગમે તેમ તો ય માનો જીવ. સંતાનો માટે જીવ તલસ્યા કરે. કોઈ સંગાથ મળે દીકરા કે દીકરી માટે કંઈ ને કંઈ મોકલ્યા કરે. પ્રણવભાઈ ટપારે-મમતા ઓછી કરો, છેવટ આ માયા, મમતા દુઃખરૂપ જ છે. દીકરી પ્રથમા માબાપને અમેરિકા ફરવા આવવા બોલાવ્યા કરે. પ્રણવભાઈ ચોખ્ખી ના કહી દે. બે ટિકીટ રૂપિયા બે ત્રણ લાખ ઓછા થઈ જાય. પ્રણવભાઈ વ્યવહારકુશળ. સંતાનોના મનને પારખી ગયેલા. પ્રજ્ઞાબેનને ચેતવ્યા કરે. જો જે હું પહેલાં જાઉં, તું દીકરા-દીકરીના પ્રલોભનમાં આવી જતી નહીં. સ્વમાન છોડી, ઘર છોડીને ક્યાં યે જવું નહીં. આખર એ દીકરા દીકરીના ઘર. અને જીવતાં કાંડા કાપી આપવા જ નથી. સંતાનો પ્રત્યે હેત હોય, પણ કોઈ આપણો દુરુપયોગ કરી જાય એવા મૂરખ ઠરવું નથી. એ લોકો એમને ઘેર સુખી, આપણે આપણે ઘેર સુખી.

ભગવાનનું કરવું તે પ્રણવભાઈ ભગવાનને વહેલા પ્યારા થઈ ગયા. પ્રજ્ઞાબેન એકલા પડી ગયા. સૂનું ઘર ખાવા ધાય. પણ પતિની શિખામણ પર વિશ્વાસ હતો. દીકરો ચૌદ દિવસ બાપાનું શ્રાદ્ધ કરવા આવી ગયો. દીકરી ફોન કર્યા કરે, job પરથી રજા મળે તેમ નથી. બે મહિના પછી

દીકરી પ્રથમાનો ફોન આવ્યો. મમ્મી મને સાતમો મહિનો બેસી ગયો. તું મારી સુવાવડ કરવા આવી જા. હું ટિકીટ મોકલું છું. માનો જીવ દીકરીને મળવા તલપાપડ હતો જ. આ ટાણું મળી ગયું. પ્રજ્ઞાબેન અમેરિકા પહોંચી ગયા. દીકરીને છેલ્લા દિવસો જતા હતા. ધીરે ધીરે ઘરનું બધું કામ, વોશિંગ મશીન, ડીશવોશર ચલાવતા શીખી ગયા. દીકરીની સુવાવડ સારી રીતે કરી. ઊભે પગે ચાર મહિના ઉઠવેઠ કરી.

શનિ-રવિવારે દીકરીને ત્યાં પાર્ટીઓ ગોઠવાય. વારાફરતી ફેંડ સર્કલમાંથી કોઈને ને કોઈને બોલાવે. મા છે ને ઘરમાં રસોયાણી જેવી. હોંશમાં ને હોંશમાં પ્રજ્ઞાબેન જાત જાતના ફરસાણ મિષ્ટાન્ન બનાવીને સૌને જમાડ્યા કરે. ખાઈ-પી, વખાણ કરી સૌ ચાલતા થાય. પ્રજ્ઞાબેનની કમર બેવડ વળી જાય. હવે દીકરીનો દીકરો ત્રણ મહિનાનો થઈ ગયો. પ્રથમા ઓફિસે કામ પર જવા લાગી. દીકરાને ડે કેરમાં મૂકવાનો પ્રબંધ થઈ ગયો. ધીરે ધીરે પ્રથમા મા ઉપર કામનો બોજો વધારતી ગઈ. હવે ટોણામોણાં શરૂ થઈ ગયા. કારણ હવે ગરજ સરી ગઈ હતી.

પ્રજ્ઞાબેન સવારે મોર્નીંગ વોક કરવા જાય. પ્રથમા કહે, તમે અમારા ડોગીને સાથે લઈને જાઓ. હાથ મોજાં સાથે રાખવાના. કેરી બેગ રાખવાની. ડોગી પેશાબ-પોટી કરે. પોટી ઉપાડીને કેરી બેગમાં ભરી-ગાર્બેજ બેગમાં નાંખી દેવાનું. પ્રજ્ઞાબેન જ્યારથી અમેરિકા દીકરીને ઘેર આવ્યા ત્યારથી એમનું મન ઊંચું તો થયું જ હતું. દીકરીએ માને જે રૂમ કાઢી આપ્યો રહેવા તે સ્ટોરરૂમ જેવો. મા કરતાં ડોગીને રૂમ વધુ સગવડવાળો. મા તું જમી, આજે શું બનાવ્યું, તને કંઈ જોઈએ છે, એવું પૂછવાની તકલીફ ક્યારે ય લીધી નહીં. પણ એના ડોગીને સમયસર ખાવાનું આપ્યું કે નહીં? ડોગીને મીટની સ્લાઈસ આપવાનું કહે, પ્રજ્ઞાબેનને એને હાથ લગાડવાનું યે પસંદ નહીં. હવે પ્રજ્ઞાબેનને સમજાઈ ગયું કે પતિ પ્રણવભાઈ સાચી રીતે જમાનાને ઓળખી ગયા હતા. પોતે લાગણીના પ્રવાહમાં તણાઈ રહ્યા છે. અને એનો ગેરલાભ પેટની દીકરી ઉઠાવી રહી છે. દીકરી માને ગ્રીન કાર્ડ લેવા માટે દબાણ કરતી રહી. એને તો વગર પગારની જાણે નોકરાણી મળી જાય. પણ

મા હવે ભોળવાય તેવી રહી નથી.

હવે વારંવાર ડોગી બાબત મા દીકરી વચ્ચે તણાયા ઝરી જાય છે. પ્રથમા કહે, તું મારા દીકરાને નવડાવે, ખવડાવે, એના છી છી પીપી સાફ કરે છે. ડાયપર ચેઇન્જ કરે છે, તો અમારા ડોગીનું કામ કરતાં તને શાની સૂગ આવે છે. એ યે ઘરનું પ્રાણી છે. હવે હદ થઈ ગઈ. પ્રજ્ઞાબેનની ઊંઘ હરામ થઈ જાય. શા માટે અમેરિકાનો મોહ? પતિની વાત સો ટકા સાચી હતી. સૂકો રોટલો ખાઈએ, ભૂખે મરીએ, પણ આપણું ઘર તે આપણું ઘર. દીકરાઓનો રાજમહેલ એને મુબારક. અને પ્રજ્ઞાબેન જીદ કરીને કાળજું કઠણ કરીને ઇંડિયા આવતા રહ્યા.

બંધ ઘર ફરી શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં આજુબાજુવાળા પડોશી ખાવાનું ઢાંકી જાય. વાડકી વ્યવહાર શરૂ થયો. પડોશીની દીકરી કેતા મેટ્રીકમાં હતી. પ્રજ્ઞાબેનને ત્યાં વાંચવા આવે. પ્રજ્ઞાબેન એના પ્રશ્નો solve કરવામાં મદદ કરે. કેમ છો? વારંવાર બધા ખબરઅંતર પૂછે- આવી નિઃસ્વાર્થ સ્નેહની સરવાણીથી પ્રજ્ઞાબેન તરબતર થવા લાગ્યા.

આમ તો દીકરા-વહુના ફોન ખાસ આવે નહીં. હમણાં હમણાં મમ્મી કેમ છો? કેવું રહ્યું અમેરિકા. વહુરાણી પૂછ્યા કરે. પંદર દિવસ પછી દીકરાનો ફોન આવ્યો. મમ્મી ખુશખબર. તું હવે દાદી બનવાની છે. નાની બનીને દીકરીના દીકરાને રમાડી આવી, હવે તું એકલી એકલી મૂંઝાતી હોઈશ. અમારે ત્યાં રહેવા આવી જા. દીકરાના દીકરાને રમાડવા.

પ્રજ્ઞાબેન હવે મક્કમ બની ગયા છે. અનુભવે પીઠ બની છે. એમણે દીકરાને ઘસીને ના પાડી દીધી. હવે મારી ઉંમર થઈ, મારે ઘર છોડી ક્યાંય જવું નથી. તમે તમારી સગવડ કરી લેજો. હું ભલી મારું ઘર ભલું.

ફાધરની ગીફ્ટ

મધ્યમવર્ગીય સુરેશના લગ્ન મધ્યમવર્ગીય સુશીલા સાથે થયા. સુરેશ બેંકમાં ક્લેરીકલ જોબ કરે. આવક સાધારણ. બાપ દાદાનું ઘર હતું, સુરેશને ઘરખર્ચ ચાલે એટલો પગાર મળી રહેતો. એના બાપા છગનલાલ પૈસાથી ગરીબ ન હતા પણ મનથી ગરીબ. ઘરે આવેલા કોઈને હસીખુશીથી આવકાર આપી શકે નહીં. ભાઈબહેનો સાથે સંબંધો બગાડી નાંખ્યા હતા. જરા પણ ઘસારો વેઠવાની માનસિક તૈયારી નહીં. એના ઘરને બારણો આવેલા ખાલી હાથે જાય, નિસાસા નાંખીને જાય. છગનલાલ સંભળાવી દે, અહીં કંઈ ઝાડ ઉપર પૈસા નથી ઊગતા. મહેનત કરી પૈસા બનાવ્યા છે, બચાવ્યા છે, ફેંકી દેવા માટે નથી. સુરેશના ભણતર પાછળ પૈસા ખરચવાની ના. ભણવું હોય તે ભણો, નહીં તો નોકરી કરો. સુરેશને બહુ અગવડો ભોગવવી પડી. ઘરમાં જેવું વાતાવરણ હોય એવા સંસ્કાર બાળક પર પડે.

સુરેશ પણ બાપા જેવો જ નીકળ્યો. જાતે ભણ્યો, જાતે સુશીલા સાથે પરણ્યો. સુશીલાનું મન બહુ ઉદાર. ઘરે આવેલાને જમાડ્યા વિના ન મોકલે. વ્યવહાર કુશળ. હાથ છૂટો, ઘરે આવેલાને કંઈ ને કંઈ આપ્યા વિના ન રહે. સુશીલાએ પોતાના દીકરા વિવેકને ભણાવવા પાછળ ખૂબ મહેનત લીધી. ટ્યુશન રખાવ્યા. દીકરો જે માંગે તે અપાવે. એની દરેક ઇચ્છા પૂરી કરે. વિવેકનું દિલ તોડે નહીં. સુશીલા વિચારતી કે પતિ સુરેશ સાથે એના પિતાએ જેવું વર્તન કર્યું છે તેવું વર્તન અમારે વિવેક સાથે કરવું નથી. વિવેકને કોઈ અભાવ નડે નહીં. તે સમજદાર નીવડે એવું વાતાવરણ ઘરમાં સર્જવામાં આવ્યું. દીકરા વિવેકને સારા ઘરની દીકરી વિભા સાથે પરણાવ્યો. સસરાજીએ સુરેશના લગ્નમાં કંજુસી કરેલી, એવું વિવેકના લગ્નમાં કરવું ન હતું. હોંશભેર દીકરાને પરણાવ્યો, વહુને હરખભેર પોંખી. દીકરાના રૂમને સજાવ્યો.

પરવરિશ જતનથી કર્યું પણ દીકરો નાસમજ નીકળ્યો. એની બૈરી પાકી મતલબી નીકળી. વરને લઈને જુદી થઈ ગઈ. સાસુસસરા સાથેના સંબંધો તોડી નાંખ્યા હતા. દીકરો વિવેક ઘર છોડી ગયો તે ગયો. માબાપની ખબર લેવા ક્યારેય આવ્યો નહીં. એને બધું બેઠા બેઠા મળી ગયું હતું. પણ માબાપના ઉપકાર માનવાને બદલે એ નફ્ફટ થઈ માબાપનું અપમાન કરવાનું ક્યારેય ચૂકતો નહીં. એ પરણ્યો હતો, પણ ઘરની પત્નીની જવાબદારી સ્વીકારવાની એની તૈયારી ન હતી. એ દીકરા કેયુરની સ્કૂલ ફી ભરી શકતો નહીં. ઘરનું ભાડું સમયસર ભરી શકતો નહીં. બાપા સુરેશને ખબર પડે. એને દીકરાનું ઘર ભાંગવા દેવું ન હતું. મકાનમાલિકને ચેકથી પેમેન્ટ મોકલી આપતો. સ્કૂલમાં પૌત્રની ફી ભરાવી દેતો. પણ કેટકેટલું કરે? આભ ફાટે ત્યાં થીંગડું કેટલું દેવાય? ફોનનું બીલ ન ભરે, ફોન કાપી જાય તો ચાલે પણ લાઈટનું બીલ ન ભરે. લાઈટનું કનેક્શન કાપી નંખાય તો પૌત્ર કેયુરના ભણવાનું બગડે.

એમ કરતાં કરતાં દીકરાના ઘરના બીલો ભરવાના આવે, મોટા ભાગનો એનો ખર્ચ બાપાને ઉપાડવો પડે. બાપા સુરેશ કંટાળી જાય. ક્યાં સુધી આ ઢસરડો કરી શકાશે. હવે ઉંમર થવા આવી છે. સુરેશ અને સુશીલા માંડ માંડ પોતાનો ઘરખર્ચ નિભાવે. ઉપરથી દીકરાનો ઉપાડો. સુરેશની કમાઈ બંધ થઈ છે. ફક્ત પેન્શન આવે છે એમાં જ બબે ઘરના ખર્ચા કાઢવાના? દીકરો વહુ બંને નાદાન છે, નફ્ફટ છે. પોતાના કુંટુંબની આબરૂ જાળવવા છાના છપનું ઘણું કરવું પડે છે, પોતાની જાંઘ ઉઘાડી થોડી પડવા દેવાય?

દીકરા વિવેકનો ઉપાડો દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. બાપાના પેન્શનના પૈસા ઉપર એનો ડોળો હતો. સુશીલા સમજાવે, કહે કે છેલ્લે બધું દીકરાનું જ છે ને! દીકરા માટે માબાપના મનમાં ભારોભાર અસંતોષ હતો પણ શું થઈ શકે? બાજુ હાથમાંથી સરી ગઈ હતી. બાપા સુરેશને મનમાં મૂંઝવણ થયા કરે. આટલાંટલું કરવા છતાં દીકરા વહુ તરફથી અપમાનના કડવા ઘૂંટડા ગળવા પડતા. એ વખતે સુરેશને

હાર્ટ એટેક આવ્યો. તાત્કાલિક હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવા પડ્યા. દીકરા વિવેકને જણાવ્યું પણ એને ક્યાં બાપા પ્રત્યે કોઈ લાગણી હતી? ન તો હોસ્પિટલમાં બંનેમાંથી એકે બાપાની ખબર કાઢવા આવ્યા કે ન એકે પૈસાની મદદ કરી.

સુશીલાના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. સમય સમય બળવાન છે. પતિપત્નીએ બંનેએ મળીને દીકરાને સારી રીતે ઉછેર્યો હતો. દીકરાને આંખનું રતન સમજી પાળ્યોપોષ્યો હતો. એ દીકરો પૈસા ન આપે તો કંઈ નહીં. બાપાની ખબર પૂછવા પણ ન આવ્યો. અડોશીપડોશી મદદરૂપ થયા. પોતાના પેટના પોતાના ન થયા. પણ પારકા પોતાના થયા.

દાદા સુરેશનો પૌત્ર કેયુર ક્યારેક દાદા દાદીને મળવા આવી જતો. એ પતંગિયાની જેમ ઊડતો ઊડતો આવે. કહે દાદાજી જુઓ હું તમારા માટે કંઈક લાવ્યો છું. મારી મુઠ્ઠીમાં-મુઠ્ઠી ખોલો દાદાજી-દાદાજી પૌત્રની નાજુક મુઠ્ઠી ખોલે અને એમાંથી સુંદર મોગરા મધમધતા હોય. એ વખતે દાદાજીને કેયુરની આંખો મોગરાના ફૂલ જેવી લાગતી. દાદાજી પૌત્રે આપેલા મોગરાના ફૂલ મંદિરમાં જઈ ઠાકોરજીના ચરણોમાં ધરી દેતા.

વિવેકની પત્ની વિભા પાર્ટીઓમાં મશગુલ રહેતી. કેયુર દાદાજી પાસે ચૂપચાપ આવે અને દાદાજી એને ઇંગ્લીશ અને મેથ્સ શીખવે.

સુરેશ દાદાને જોઈતી દવાઓ કેયુર લાવી આપે. આંખમાં નાંખવાના ટીપાં, યોગરાજ ગુગળની ગોળીઓ, ત્રિફલા ચૂર્ણ અને વિક્સની બોટલ. દાદા અને પૌત્ર વાતો કરે, વાતો કરે, થાકે નહીં. છેવટે દાદાએ કહેવું પડે કે તારી મમ્મી ઘરે આવી ગઈ હશે. હવે ઘરે જતો રહે નહીં તો માર પડશે. દાદાને તો ઘણું ચે મન હોય કે દીકરાને વહાલથી ગોદીમાં બેસાડી માથે હાથ ફેરવ્યા જ કરે. દાદા દીકરાની વાતોમાં અલ્પવિરામ નહીં, પૂર્ણવિરામ પણ નહીં જ. દીકરો ફરિયાદ કરે કે મમ્મી, પપ્પા તો આખો દિવસ મને વઢ વઢ કરે છે. ક્યારે ય મારી સાથે વાત કરવાનો એમની પાસે સમય જ નથી.

દીકરાની વાત સાંભળી દાદાજીની આંખ ભરાઈ જાય, આંસુનું ટીપું

પડી જાય. દાદાજી સુરેશ દીકરા-વહુના સ્વભાવથી ગભરાતા. વહુ કતરજોડ હતી. ધમાલ મચાવતાં વાર ન લાગે. વહુઘેલો દીકરો પોતાની રીતે કશું વિચારી શકતો નથી. બંને મતલબી છે. સુરેશે જમાનો જોઈ લીધો છે. ગરજ સરી એટલે વેદ વેરી. સુરેશે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું છે કે મકાન મારા નામ પર જ રહેશે. મારા જીવતા કોઈને નહીં આપું. મર્યા પછી મિલકત કોને આપવી એ મારી મુનસફી. એટલે જ તો દીકરા-વહુ થોડી મર્યાદામાં રહ્યા છે. નહીં તો બાપાની મિલકત પચાવી પાડત.

ઘડપણ નજીક આવ્યું. સુરેશે વકીલની સલાહ લીધી. મકાન વેચી નાંખ્યું. એની જે રકમ આવી તે બેંકમાં મૂકી દીધી. પતિપત્ની બંને સ્વેચ્છાએ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા ચાલી ગયા અને પોતાની આજીવિકા વ્યાજમાંથી ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરી લીધી. પતિપત્ની બંનેના મૃત્યુ પછી મિલકત વૃદ્ધાશ્રમમાં ધર્માદારૂપે લખી આપી.

દીકરો અને વહુ ફાધર્સ ડે નિમિત્તે ખાસ કાર્યક્રમમાં ગયા હતા. સુરેશે મેસેજ મોકલ્યો. ફાધર તરફથી દીકરાને ખુશખબર!

વિવેક

અમદાવાદમાં MBAનો અભ્યાસ કરે છે કાવ્યા. કાવ્યાનો મોટો ભાઈ ઉત્તમ પણ એના જ વર્ગમાં છે. કાવ્યા બે વર્ષ સાથે કરી ભાઈની સાથે થઈ ગઈ છે. ઉમેશ અને ઉન્મેષ પણ ભણે છે. ઉમેશ અને ઉન્મેષ બંને કાકા, કાકાના પિત્રાઈ ભાઈઓ છે. કોલેજની એક્ટીવીટીમાં કાવ્યા અને એનો ભાઈ ઉત્તમ સક્રીયપણે રસ લેતા હોય છે.

ઉન્મેષ શ્રીમંત નબીરો હોય તેવો છેલ્લબટાઉ છે. ભણવામાં સાધારણ પણ બોલવામાં એક નંબર. ઉડતા પંખી પાડે તેવો. દેખાવમાં, સ્વભાવમાં નવાબજાદો. સ્વભાવમાં અહં અને તુમાખી. મોટા બાપનો દીકરો હોય એવો શેખીખોર. મિત્રોને પૈસે જલસા કરી લે. યાર, હમણાં જરા કડકી છે. પછી પૈસા આપી દઈશ. મસ્કા મારીને બીજાની પાસે પૈસા પડાવી મજા માણી લે. ઉન્મેષનો કાકાનો દીકરો ઉમેશ સોબર પ્રકૃતિનો. બોલે ઓછું. લાયબ્રેરીમાં જ મોટા ભાગે સમય ગાળે. કાવ્યાની સાથે વિચારોની આપલે કરે. અભ્યાસને લગતા પ્રશ્નોત્તર કરે. કાવ્યાની આસપાસ ઉન્મેષ ફરતો હોય, કાવ્યાને ઇમ્પ્રેસ કરવા નખરા કર્યા કરે. પોતાની શ્રીમંતાઈના બણાગાં ફૂક્યા કરે. ઉમેશ બોલવામાં શરમાળ અને સંયમી. એના ચહેરા પર મંદમંદ સ્મિત મલકાતું હોય અને અભિજાત્ય ડોકાતું હોય.

ઉન્મેષના પપ્પા શેઠ ગીરધરલાલ, કાવ્યાના પપ્પા પરમાનંદ ભાઈને ઓળખે. તેઓ એક જ ન્યાતના. પરમાનંદ ભાઈનો અમદાવાદમાં બંગલો જ્યારે ગીરધરલાલે એમના farm Houseમાં બંગલો બંધાવ્યો, ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું. બાકી પ્રોપર અમદાવાદમાં પણ એમની બે ત્રણ એસ્ટેટો હતી. ખેતીવાડી, ધીરધારનો ધંધો, અને રીયલ એસ્ટેટોની કમાણી શેઠ ગીરધરલાલનું નામ ન્યાતના શ્રીમંત શેઠિયામાં આગળ

પડતું. એમને ત્યાં કોઈ ફંડફાળો લખાવવા જાય તો બહાના જ કાઢે, પરાણે રકમ લખાવવી પડે, પણ બને ત્યાં સુધી રકમ આપે જ નહીં. આ તો મારું નામ જોઈ બીજા પણ લખાવે, એટલે લખાવેલું એવું બહાનું કાઢે.

ગીરધરલાલનું નામ ન્યાતમાં જાણીતું. કાવ્યાના પપ્પાને કોઈએ એમનો રેફરન્સ આપ્યો. દીકરીનું ઠેકાણો પાડી દ્યો. ન્યાતમાં આવું મોટું નામ-ઘર ક્યાં મળવાનું? દીકરીના ભાગ્ય ખૂલી જશે. કાવ્યાના પપ્પા પરમાનંદભાઈ નવા જમાનાના. પૈસે ટકે - ખાધે પીધે સુખી. સંતાનોને પૈસાનો વારસો આપવા કરતાં સંસ્કારોનો વારસો આપી જવો છે. સાદાઈ અને કરકસરના ગુણ ખીલવવા છે. રફ ને ટફ બનાવી જાતે પગભર ઊભા રહેતા શીખવવું છે પરમાનંદભાઈએ દીકરી કાવ્યા તથા દીકરા ઉત્તમને. ઉત્તમ કહે, ઉન્મેષ અને એનો કાકાનો દીકરો ઉમેશ અમારી સાથે જ ભણે છે. અમે ભાઈબહેન ફરવા જવાના બહાને અમદાવાદ જઈ આવીશું. ઘણા વખતથી ઉન્મેષ આમંત્રણ આપે છે, એના ફાર્મ હાઉસ ખાતે પીકનીક ગોઠવવાનું. એ બહાને એમના ઘર બાર, આગતા સ્વાગતાનો પરિચય થઈ જશે.

કોઈને અગાઉથી જણાવ્યા વગર કાવ્યા અને ઉત્તમ અમદાવાદ ગયા. એ વખતે ઉન્મેષ ત્યાં ન હોય એની ખાત્રી કરી લીધી હતી. રાત્રે આઠ વાગે ગિરધર શેઠના farm house પર પહોંચ્યા. સીક્યુરીટી ગાર્ડ પૂછપરછ કરી, કૂતરો ભસવા લાગ્યો. ઉત્તમે પોતાના નામ ઠામ જણાવ્યા. ગિરધરશેઠે સીક્યુરીટી ગાર્ડને જણાવી દીધું કે રાત પડે કોઈ અજાણ્યાને ઘરમાં આવવા ન દેવાય. બંગલામાં અંદર બેઠા બેઠા જ જાકારો આપી દીધો. એટલું જ નહીં, તોછડાઈથી કહી દીધું કે અહીં ધરમશાળા નથી કે રાતવરત કોઈ અજાણ્યા-અચાનક આવી જાય. કહી દો કે બાજુના બંગલામાં મનોહરભાઈ રહે છે, ત્યાં જાય, એણે સદાવ્રત ખોલી રાખ્યું છે. મનોહરભાઈ એટલે ઉમેશના પપ્પા.

બંને ભાઈબહેનને ગિરધરલાલનું પારખું થઈ ગયું. પૈસા છે તો શું થયું? માણસાઈ નથી. દિલાવરી નથી. રાત પડી ગઈ હતી. ફાર્મ

હાઉસ ગામથી દૂર હોય. મનોહરની બંગલી પર પહોંચી ત્યાં બેલ મારી. સીક્યુરીટી ગાર્ડ નમસ્કાર કર્યા, અંદર જઈ જાણ કરી. ખુદ મનોહરભાઈ સ્વાગત કરવા દરવાજે આવ્યા. આવકાર આપ્યો. ઘરમાં બૂમ મારી બે થાળી વધારે મૂકજો મહેમાન આવ્યા છે. ઓળખાણ કાઢી, ખબરઅંતર પૂછ્યા. કાવ્યા અને ઉત્તમ કાકાને પગે લાગ્યા. પપ્પાના મિત્રો છે બંને ભાઈઓ.

મનોહરભાઈના ડ્રોઈંગરૂમમાં સાદાઈ. શ્રીનાથજીનું સુંદર મોટું ચિત્રજી. એમની આગતાસ્વાગતા અને ખાનદાની પરખાઈ ગઈ. મનોહરભાઈ પાસે ગિરધર શેઠ જેટલો પૈસો નથી. પણ જે કંઈ છેને શ્રીનાથજી બાવાની કૃપા છે એમ સમજે છે. એમને ત્યાં માંગવા જનારું કોઈ ખાલી હાથે પાછું ફરતું નથી. કૂતરાં-ઢોર માટે હવાડા બંધાવે-માણસ માટે ઠંડા પાણીની પરબ. એમનું માનવું છે કે ખાધે કશું ખૂટતું નથી. સંતાનોને વારસામાં ઉદારતાનો ગુણ આપવો છે. ભલમનસાઈના બીજ વાવવા છે. પછી કૌવત હોય તો જાતે મૂળિયા ઊંડા ઉતારી પ્રસરશે.

બંને ભાઈ બહેને પરખ કરી લીધી. ઉન્મેષ કરતાં ઉમેશનું ઘર ખાનદાન છે. પરમાનંદભાઈએ દીકરીનું માંગું નાંખ્યું. મનોહરભાઈ કહે, કંકુને કન્યા. અમારા ઘરમાં તમારી દીકરી લક્ષ્મી બનીને આવે તેનું સ્વાગત છે. લગ્નમાં ભપકો કરવો નથી. ખર્ચો બચાવી ધર્માદો કરવાનો. પરમાનંદભાઈ ખુશ છે પોતના સંતાનોની પરવરીશ માટે. આજના જમાનામાં પૈસો મહત્વનો નથી ગણ્યો, પણ ખાનદાનીની પસંદગી કરી આનું નામ જ વિવેકશક્તિ. જમાનો ખરાબ છે. દિલ છે પણ દિલાવરી નથી. માણસની સાચી ઓળખ પૈસાથી નહીં પણ પરોણાગીરીથી થાય.

નિર્ભયતા

જો ડર ગયા સો મર ગયા. મહાન માણસોના જીવન ચરિત્ર વાંચીએ તો એટલું ચોક્કસપણે ફલિત થાય છે કે તેઓ હંમેશા નીડર હતા. ઋષિમુનિઓ વનમાં વિચરતા, તપ કરતાં, ક્યારેય જંગલી પશુઓથી ડર્યા ન હતા. ભગવાન કાયમ ભક્તની કસોટી કરતો રહે છે. હરિશ્ચંદ્ર. તારામતી, નળ દમયંતી, પાંડવો, રામ, કૃષ્ણ આફતોનો સામનો કર્યો પણ ક્યારેય ડર્યા નથી કે ડરના માર્યા સત્યને છોડી અસત્યનો આશ્રય લીધો નથી. છોટા કૃષ્ણ બકાસુર, અઘાસુર કે કાલિય નાગથી ડર્યા નથી. એમની નીડરતા જ એમને વિજય અપાવતી રહી. ગાંધીજી નીડરતાને લીધે જ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સામે લડી શક્યા. વીર સાવરકર, મંગલ પાંડે વગેરે નીડરતાથી પ્રાણની યે ફિકર કર્યા વિના શહીદ બન્યા. ઝાંસીની રાણી એની વીરતા અને નીડરતાને કારણે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. આઝાદીની લડતમાં પુરુષો તો ખરા પણ હઝારો સ્ત્રીઓ નીડરતાપૂર્વક ઝંડો લઈ નીકળી પડી. ડંકો વાગ્યો લડવૈયા શૂરા જાગજો રે, શૂરા જાગજો રે, કાયર ભાગજો રે.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ ઘરની બહાર એકલી જતા ડરે છે. એ પતિની છત્રછાયામાં પોતાની જાતને સુરક્ષિત સમજે છે. પણ જરૂરત પડે એ વીરાંગના બની પોતાની લડાઈ જાતે લડી શકે છે.

ભક્ત પ્રહ્લાદ અગ્નિ થાંભલાને ભેટી પડ્યા, મીરાંબાઈએ ઝેરનો કટોરો હસતે મોઢે પી લીધો. નરસિંહ મહેતા નાગરી ન્યાતના નિયમોથી ડર્યા વિના હરિજનવાસમાં ભજન કરવા જતા. તોરલે જાડેજાને હાલકડોલક થતી નાવને બચાવવા જાડેજાને કહ્યું કે પાપ તારું પરકાશ જાડેજા, ધરમ તારો સંભાળ રે, તારી બેડલીને બૂડવા નહીં દઉં. આ બધાની પાછળ એમના આત્મવિશ્વાસ રણકતો હતો.

ઈશ્વર ઉપરની દૃઢ આસ્થા-શ્રદ્ધા-ગીતામાં ખુદ ભગવાને કહ્યું છે કે ‘મામેકં શરણં આ વ્રજ - ન હિ કલ્યાણકૃત કશ્ચિત તાત દુર્ગતિઃ આત્મનં ઉદ્ધરેત આત્મા. આપણો આત્મા એટલે કે આત્મ વિશ્વાસ દૃઢ હોય તો જ વિજય પ્રાપ્ત થાય.

મરજીવો ઊંડા પાણીમાં ડૂબકી મારે તો સાચા મોતી પ્રાપ્ત થાય. એ ડરતો નથી. માંહે પડ્યા એ મહાસુખ પામે, દેખણહારા દાઝે જો ને - સિંહને વનરાજ કહેવાય, કારણ એ સૌથી વિશેષ નીડર છે. નીડર વ્યક્તિને કોઈથી ભય ન હોય.

જ્યારે અર્જુન કહે છે. ગાંડીવ હાથમાંથી સરી જાય છે. સીદમ્તી મમ ગાત્રાણિ - શ્રી કૃષ્ણ એને મોહ ત્યજી નીડરતાથી ક્ષાત્ર ધર્મ બજાવવાનો બોધ આપે છે. દૌર્બલ્ય જતું રહે, પછી આત્મવિશ્વાસ પ્રકટે, ઈશ્વર ઉપર આસ્થા દૃઢ થાય, કરિષ્યે વયનં તવ - અને પછી મહાભારતની જીત ત્યાં જ નિશ્ચિત થઈ ગઈ. નિર્ભલકે બલ રામ.

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જો ને પરથમ પહેલું મસ્તક ઝૂકી વળતું લેવું નામ જો ને દેશની સરહદો ઉપર હઝારો જવાંમદ તાપટાઢ વેઠી દુશ્મનોની સામે લડત આપે છે. જાનનો ડર રાખ્યા વિના.

ગૃહસ્થી માણસને સૌથી મોટો ડર ભવિષ્યની ચિંતા. આજે કમાઈ લઈએ, સંગ્રહી લઈએ, કાલે કેવો સમય આવશે ખબર નથી. એ ચિંતામાં એ આજની મઝા માણવાનું ચૂકી જાય છે. આજે કરકસર કરી આવતી કાલ માટે બચાવે છે. સુરક્ષાનું કવચ વધુ મજબુત બનાવવું છે. કારણ એને આવતીકાલ ઉપર ભરોસો નથી. ભગવાન કીડીને કણ અને હાથીને મણ આપી દેશે એવો વિશ્વાસ નથી. તેથી જૂઠાં અને અસત્યનો આશરો લઈને બીજાનું પચાવી પાડીને પણ ગમે તે ભોગે પરિગ્રહ કરી લેવો છે. ખોટું કામ કરવામાં શરમ નથી અનુભવતો. લાલચ એવી બલા છે કે પકડાઈ જવાનો ડર પણ રહેતો નથી. મુખમેં રામ-બગલમેં છૂરી. આખું જીવન દંભ અને દેખાવને મહત્વ આપી વિતાવે છે. ઘરમાં માણસ અલગ દેખાવ કરે, બહાર

અલગ. ગરજ હોય ત્યાં વિનય દાખવે. ખોટું કર્યું - એને છૂપાવવા સત્તર વાર ખોટું બોલવું પડે. પકડાઈ જવાનો ડર રહે. જે માણસ સ્વાભાવિક રીતે સત્યપરાયણ રહે તો એને કોઈનો ડર નહીં. પકડાઈ જવાનો ડર રહે નહીં.

જીવનમાં સફળ થવા સંઘર્ષ કરવો પડે. પણ જેને સત્યને માર્ગે ચાલવું છે તેણે નિર્ભય બનવું જ પડે. સત્યનો માર્ગ કંટકોથી છવાયેલો હોય. ધર્મને માર્ગે ચાલવામાં કાયરતા ન ચાલે. નિષ્ઠા, સત્યતા જરૂરી છે. જેને જીતવું છે તેનું મન મક્કમ હોવું જોઈએ. I can do it, I will do it. - કદાચ એક બે નિષ્ફળતા મળે તો શું થયું? કરતા જાળ કરોળિયો, ભોંય પડી પછડાય. એ ફરી ઊભો થાય. ફરી ફરી પ્રયાસ કરી જીત હાંસિલ કરવાની જ હોય. મક્કમ મનના માનવીને હિમાલય પણ નડતો નથી.

નમાલા માણસો એવું વિચારે કે આ કામ કરવાનું મારું ગજું જ નથી. અને એ માણસ ક્યારેય જીતી શકે નહીં. ભયને કારણે માણસ પોતાનું અસલી કૌવત ગુમાવી બેસે છે. પોતાની જાતને અસુરક્ષિત માની બેસે છે અને પોતે જ પોતાની હારનું પરાજયનું નિમિત્ત બની જાય.

શ્રી કૃષ્ણ નાગણોને કહે છે - જગાડ તારા નાગને, મારું નામ કૃષ્ણ કહાનડો. નીડર વ્યક્તિ સાહસ કરી શકે. આપણે તો ભયના માર્યા હતાશ થઈ બેસી જઈએ, પ્રયાસ કરવાનું છોડી દઈએ. કે આપણું ગજું જ નથી. દુઃખના વિચારો કર્યા કરીએ, પૈસા, દાગીના ચોરાઈ જશે તો! જેનો ડર હોય તે થઈને જ રહે. દુઃખમાં ડરવું નહીં, પણ સમતા રાખવી. પરાજય મળ્યો તો એમાં ગભરાવાનું શા માટે? સારા વિચારો કરવા, સારા કર્મો કરવા. જીવનમાં સારું કે નરસું જે કંઈ આપણે કરીએ છીએ, એનું ફળ ભોગવવું જ પડે. અન્યને દોષ દેવાનો નહીં. અંતરમાં ડોકિયું કરીએ, આપણી ભૂલોને શોધી કાઢીએ તો જ સાચી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય. જીવનમાં જે પળ પળ સજાગ રહે. એ વિજયી થાય. અસાવધ રહીએ. ગાફેલ

રહીએ, પ્રમાદ કરીએ તો નિષ્ફળતા જ મળે. માટે સતત જાગ્રત રહીને મનમાંથી ડર કાઢી નાંખવો, હીનભાવનાનો ત્યાગ કરવો.

‘ચલ ચલ રે નવજવાન, ચલના તેરા કામ હૈ, ડરના નહીં. આગેકદમ. મારગમાં કાંટા કંકર આવે એટલે ડરીને ચાલવાનું છોડી દેવાય નહીં. નિર્ભયતા એ જ વિજય પ્રાપ્ત કરવાની સફળ સીડી છે.

દુર્યોધને પોતાના યોદ્ધાઓ માટે શબ્દ વાપર્યો - ત્યક્ત જીવિતા: પ્રાણની આશા છોડી દીધી છે એવા યોદ્ધાઓ’ જે પહેલેથી જ નિરાશાવાદી હોય એ ક્યાંથી જીતી શકવાના? જીવનમાં લૌકિક ક્ષેત્રમાં જ નહીં, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ મોળી વાતો કરનારા, ભયભીત થનારા કદી પ્રગતિ સાધી શકતા નથી. સકારાત્મક અને નીડરતાપૂર્વક લીધેલા પગલાંઓ જ સફળતા અપાવી શકે.

કોઈ પણ મૂલ્યવાન વસ્તુ સસ્તી કે મફતમાં મળતી નથી. એને માટે સાધના કરવી પડે. સાધ્ય વસ્તુ મેળવવા સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાખવો પડે. કઠિન વસ્તુ મેળવવા કઠિન યાત્રા કરવી પડે. અધ્યાત્મની વાતો સમજવી અઘરી છે, આચરણ તો એનાથી યે અઘરું છે. પણ અધ્યાત્મ તો સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે. જે પોતાનું જ હોય એ પ્રાપ્ત કરવું સહજ કર્મ બની જવું જોઈએ. આપણું ચિત્ત નીડર, નિર્ભય બને તો બધું જ સહજ બની જાય, સરળ બની જાય.

પ્રિયકા મિલના સરલ હૈ, તેરા ચલન ન વૈસા. અધ્યાત્મ પથ પર નીડરતાથી દૃઢ, મક્કમ મનોબળથી ડગ માંડીએ, કશું દુર્લભ નથી.

નાવિક દરિયામાં નાવ ઝુકાવે એ પહેલાં એ હોડીના શઢ મજબૂત છે એ તપાસી લે છે, હાથમાં હલેસાં પકડી ઝૂકાવે છે. એ ડરતો નથી. અને ધારેલા મુકામે પહોંચી જાય છે. લક્ષ્ય નિર્ધારિત હોય, મન મક્કમ હોય, અનુભવથી સમૃદ્ધ હોય, તો લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ અવશ્ય થવાની જ. માર્ગમાં અડચણો આવે એને અવગણવાની. ઉચ્ચ આદર્શો હોય, તનમન ઉત્સાહથી થનગનતા

હોય પછી હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ? પછી તો આપોઆપ ખુશનુમા વાયરો વાશે, સૂર્યપ્રકાશ ચેતના જગાડશે. અવનવા પ્રદેશોની ઝાંખી કરવા મળશે.

રંગબેરંગી ઝગમગતી ચીજોની ભેટ મળશે. અને કોઈ રૂડો રૂપાળો સ્નેહસંગાથ પણ સંસારની કેડીએ મળી જશે. જરૂરત છે, નીડરતાપૂર્વક સાહસ ખેડવાની. લાઇફ ઇઝ ફુલ ઓફ એડવેન્ચર, ફુલ ઓફ ડીસ્કવરી.

કોલંબસે જ્યારે પહેલવહેલો અમેરિકાને કિનારે પગ મૂક્યો હશે એ કેટલો રોમાંચિત થયો હશે ? જે સાહસ કરે છે તે શૂરવીર જ કંઈક અવનવું પામી શકે છે, અકલ્પ્ય - અણધાર્યું.

ગરબો

નવલી નવરાત્રિના દિવસો હોય, મંડપ બંધાય, મા અંબાના ગરબાની સ્થાપના થાય, ચોકમાં સાંજ પડે, ગામની ગૌરીઓ-કુંવારિકાઓ સાજ સજે, મા શક્તિની આરાધના થાય. ગરબીમાં તેલ પૂરાય. સંધ્યા આરતી થાય અને પછી ગરબો રણે ચડે. રૂપ-સૌષ્ઠવભરી સુંદરીઓ ગરબે ધૂમી રહી હોય, નાજુક, ફૂલવેલ સમી કુંવારિકાઓ અને જોબનવંતી યુવતીઓના લાલ પાનીઓ ઠેકે ધરતી પર જાણે રંગોળી પૂરી રહે. સૌભાગ્યવતી રમણીઓ સોળે શણગાર સજ્જ ચોકમાં આવે, ગરબે ધૂમવા. ભાલમાં પૂર્ણચંદ્ર જેવો ચાંદલો, હાથમાં કંકણ, પગમાં ઝાંઝર અને શરબતી નયનોમાં છલબલતું આંજણ - કામણગારી મુગ્ધાઓ રાસે રમે - હેલે ચડે. રાત જામતી જાય તેમ તેમ ગરબા જામતા જાય. પગનો ઠમકાર, હસ્તનું તાલીદાન અને દેહનું ડોલન, કમરનો વળાંક, ગોરું ગોરું મુખરું રતુંમરું બની જાય ને પ્રસ્વેદબિંદુથી નીતરવા લાગે.

માતાની ગરબીઓમાં ગર્ભદીપો પ્રકટાવેલા હોય તેથી તેજછાયાની ગૂંથણી થતી જાય. એ જમાનામાં માઈક ન હતા. કોરિયોગ્રાફર ન હતા. કામણગારા કંઠેથી ગરબો કોઈ એક બે ગવરાવે, અને બાકી બધી ગોરણીઓ ગોળ ગોળ ધૂમતી જાય અને ગરબો ઝીલતી જાય, ધરતી ધમધમાવતી જાય. આજે લાજશરમ કેવી ? વૃદ્ધ સાસુ, સસરાજીઓ ઓટલે બેઠા હોય, દીકરી, વહુવારૂઓને ગરબે ધૂમતી જોઈ ગર્વ અનુભવતા હોય. આટલું સારું રમે છે એ કોની છોકરી ? આવા પ્રશ્નો પૂછાય, માંગા નંખાય. અને દિવાળી પહેલાં અનેક કુંવારિકાઓનું સગપણ બંધાય જાય. ક્યારેક યુવાન અને યુવતી રાસ રમતાં પરસ્પર ભટકાઈ જાય, નજરથી નજરના જામ છલકાઈ જાય અને એક બીજાને દિલ દઈ બેસે. આમ નવરાત્રિ ઉત્સવ એ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પર્વ બની રહે. મા જગદંબાની આરાધનાનું મહાપર્વ

એટલે નવરાત્રિ. નવરાત્રિના નવ દિવસ ગામની ગોરી નવા નવા શણગાર સજે. ઘેરદાર ઘાઘરો, આભલા ભરેલી ઓઢણી અને કમખો પહેરી વાળની લટમાં સુગંધી મોગરાની વેણી બાંધે. જાણે ખુદ અંબે મા રાસે રમવા નીસર્યા હોય.

શરદપૂનમ સોહામણી ને કંઈ ચંદ્ર ચંચો આકાશ રે -

આવેલ આશાભર્યા

આશાભર્યા ને અમે આવીયા ને મારે વડાલે રમાડ્યા રાસ રે -

આવેલ આશાભર્યા.

આજે આ શેરી ગરબા લુપ્ત થઈ ગયા. ગલી ગલીએ ઢોલ ઢબૂકતા, ઘરના સૌ ચોકમાં રાસ રમવા કે જોવા ઉતરતા. છોકરીઓની પરીક્ષાના દિવસો હોય. ગરબે ધૂમનારા ઓછા થતા ગયા. ઢોલી ને મંડપવાળા બધું કોમર્શિયલ થઈ ગયું. મોંઘું પડે. વળી જુવાન છોકરા છોકરીઓ ટોળે મળી બીજા ગ્રુપમાં રમવા જતા રહે. શેરી ગરબાની સ્પર્ધા, હરીફાઈ યોજતા થઈ ગયા, બસો, પાંચસોની ટિકીટ ખરીદી પ્રોગ્રામ જોવા જવાનું. સોળથી વીસનું નારીવૃંદ ગરબા રમે. કોરિયોગ્રાફર હોય, ગાવાવાળા જુદા હોય, ભાડુતી ડ્રેસની ઝાકમઝાળ હોય. ને ખોટા દાગીના હોય.

ફરી જમાનો બદલાયો. મંડળોના ગરબાને ઝાંખા પાડી દે એવા ગરબા ઉત્સવોનું આયોજન મોટા મેદાનમાં, પાર્ટી પ્લોટમાં થવા લાગ્યું. પ્રોફેશનલ ગાવાવાળા, બજવૈયાઓ અને લાખો યુવાન યુવતીઓ ખેલૈયાઓ ટોળે મળે. ફરતો ગરબો તો ક્યાંથી ગવાય. સૌ પોતપોતાના ગ્રુપમાં નાચે. નવ દિવસ માટે જાતજાતના વસ્ત્રો, આભૂષણોની ખરીદી થાય. ફાલ્ગુની પાઠક જેવી ગાનારી હસ્તીઓ ગરબા ચગાવે. લાઈટની ઝાકમઝાળ હોય. છોકરા છોકરીઓ નવરાત્રિ પહેલાં ગરબાના સ્ટેપ્સ શીખવા ક્લાસીસ ભરે.

આમાં ક્યારેક વરસાદ અચૂક આવી પડે. જાણે નાચી નાચીને થાકી ગયેલાને ટાઢક આપવા. તનબદન ભીંજાય, વસ્ત્રો ભીંજાય, પગના ચંપલ તૂટી જાય, કોણ પરવા કરે. માતાજી સરમાં આવ્યા હોય એમ સૌ ધૂણ્યા

કરે. સીસોટીઓ, કોલાહલ અને શોરબકોર - શરીરનું વરવું પ્રદર્શન.

મોડી રાત્રે, વહેલી પરોઢ સુધી નાચગાન ચાલે. હાથલારીવાળાને તડાકો પડે. આખી બપોર ઊંઘે, થાકીને લોટપોટ થઈ ગયા હોય. ઘરમાં પાણીનો ગ્લાસ ભરવાનો કહો તો થાકી જતી યુવતી, આખી રાત ગરબે ધૂમે, થાક ભૂલી જઈને. પછી કોઈ યુવકનો સાથ મળી જાય, એની બાઈક કે એની ગાડીમાં યુવતી ક્યાંક રાત વીતાવી આવે. માબાપ પૂછી શકતા નથી કે ક્યાં રમી આવ્યા રાસ જો ?

‘ગરબો ગાતા હતા-

હો રંગરસિયા ક્યાં રમી આવ્યા રાસ જો ને

આંખલડી રાત્રીને ઉજાગરો ક્યાંનો કર્યા.

કહે છે નવરાત્રિ પછી - મહિને બે મહિને ગર્ભપાતના કિસ્સાઓ વધુ નોંધાય છે. મજા માણી એનું પરિણામ કેવું વરવું આવે છે ? યુવાન પેઢી વડીલોના કહ્યામાં નથી. ભારતીય અસ્મિતા, સંસ્કૃતિનું વરવું પ્રદર્શન થઈ રહ્યું છે. માબાપ કહી શકતા નથી કે દીકરી તારી જાત સાચવજે, તારું શીલ સાચવજે, તારા કુળને કલંક લાગવા દેતી નહીં.

માનો ગરબો રે ધૂમે રાજ ને દરબાર.

ગરબો એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક. નવરાત્રિ આરાધનાનું પર્વ દેશવિદેશમાં જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં નવરાત્રિ ઉજવાય છે. ગરબાના ગવૈયાઆને અમેરિકા-દુબઈથી આંત્રણ મળે. અને ત્યાંના ગુજરાતીઓ ભારતના ખેલૈયાઓ કરતાં સવાયા બનીને સમૂહમાં નાચે છે. સ્વરૂપ બદલાય, હેતુ બદલાય પણ નવરાત્રિ ઉજવાય છે તો ખરી જ ધામધૂમપૂર્વક.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સૂર્ય નારાયણનો જેટલો મહિમા છે એટલો જ મહિમા છે, કોડિયાનો, ગરબાનો, એમાં અનેક છિદ્રો પાડવામાં આવે, એમાં પ્રકટાવેલા કોડિયાના દીવડાનું તેજ ચહુ દિશામાં પ્રકાશ પાથરતો રહે અને જગત આખાને અજવાળતું રહે.

વિષાદ

જુવાનજોધ દીકરો કુલીન ફાટી પડ્યો. જમનામાના દુઃખનો પાર નથી. એકનો એક દીકરો, બાપ વિનાના દીકરાને જમનાએ ટાંકાટેભા કરી મોટો કર્યો, પરણાવ્યો. એને ત્યાં એક દીકરો, દીકરી, વહુ કેયા ગુણીયલ છે. દીકરાનો હર્યોભર્યો સંસાર જોઈ જમનામા આનંદનો ઓડકાર લેતા હતા. ભર્યુવાન વયે પોતે વૈધવ્ય વેળું હતું. તો જુવાન વહુ શારદાનું દુઃખ જોઈ વિષાદ થાય. ચાર દિવસ સાસુવહુએ હૈયાફાટ રૂદ્ધન કરી લીધું. જમનામાએ વિષાદને હૈયામાં ઘરબી દીધો. વહુને માથે હાથ પસવારી કહ્યું, બેટા, હું છું ને તારી સાથે! જે થયું તેને બદલી શકીએ તેમ નથી. દીકરા કુલીનના અધૂરા કર્મ આપણે સાથે મળી પૂરાં કરવાના છે. વિષાદના વાદળા ઘેરાયેલા છે. પણ એની પાછળ સોનેરી સૂરજ છૂપાયેલો છે. આપણા બે બાળકોના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે કમર કસવાની છે. વિષાદ ખંખેરી નાંખીએ.

દીકરાની શ્રાદ્ધક્રિયા પતાવી. જમનામા ઘર, રસોડું સંભાળે. કેયા પતિ કુલીનની ઓફિસે જવા લાગી. ધીરે ધીરે ઓફિસનું બધું જ કામકાજ સંભાળવા લાગી. સાંજે ઘેર આવે શાકભાજી લેતી આવે. સાસુ જમનામાએ રસોઈ કરી રાખી હોય. કેયા છોકરાઓના હોમવર્ક કરાવે. વીસ પચીસ વરસ પાણીના રેલાની જેમ વહી ગયા. દીકરો-દીકરી બંને ગ્રેજ્યુએટ થઈ ગયા. બંને પરણાવ્યા હવે જમનામા નિરાંતે હીંચકે ઝૂલે છે. દીકરાને બાપની ખુરશી પર બેસાડી કેયા પણ હવે નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે. દુઃખના દહાડા વીતી ગયા.

ગોવિંદલાલ શેરબઝારમાં ઉથલપાથલ કરે. રીલાયન્સમાં રોકાણ કર્યું. બઝાર ઉંચકાયું. થોડા શેર વેચી કાઢ્યા. એક નવા બંધાતા મકાનમાં બ્લોક લખાવ્યો. કમાતા ગયા, હપ્તા ભરતા ગયા. ચાલીની ડબલ રૂમ છોડી બ્લોકમાં રહેવા ગયા. પત્ની ઉમા કહે રૂમ વેચવી નથી. ભલે

રહી. એ રૂમ શુકનિયાળ છે. ગોવિંદલાલનો કુગ્ગો કુલતો ગયો. અચાનક કુગ્ગામાં ટાંચણી ભોંકાઈ. હવા નીકળી ગઈ. કુગ્ગો ફૂસ થઈ ગયો. ગોવિંદલાલના દુઃખનો પાર નહીં. ખેલો મોટો થઈ ગયો હતો તો ખોટ પણ મોટી હતી. ગોવિંદલાલ ભાગ્યને રડવા લાગ્યા. વિષાદ જાગ્યો. શેરબઝાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. ઉમાએ હિંમત બંધાવી. બીજો ધંધો આવડતો નથી. કરવા જશો તો નુકસાન જશે. પણ કંઈક તો કરવું પડશે. ફ્લેટ વેચી નાંખ્યો. જૂની રૂમ ખોલી ફરી રહેવા ગયા. મકાનની દલાલીનો ધંધો કરતા હતા તે ફરી ચાલુ કર્યો. નસીબે ફરી ચારી આપી. એક જૂનો મિત્ર બિલ્ડર હતો. તેની સાથે ધંધો શરૂ કર્યો. અને ફરી ગોવિંદલાલ બેઠા થઈ ગયા. વિષાદ ધારી માથે હાથ ધરી બેસી રહ્યા હોત તો! જીવતો નર ભદ્રા પામે. હતાશ થઈ આપઘાત કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા ગોવિંદલાલ.

વિશાખાના પ્રેમલગ્ન હતા વિરલ સાથે. ચાર વર્ષ થયા નહીં કે વાસણ ખખડવા લાગ્યા. છૂટાછેડા લેવા પડ્યા. વિશાખા પડી ભાંગી. તેના માતાપિતાએ આશ્વાસન આપ્યું. સારું થયું કે હજું કંઈ સંતાન થયું નથી. કથોરા સાસરિયા મળી જાય તો દીકરીને મરવા થોડી દેવાય. વિશાખાએ વિષાદ ખંખેરી નોકરી સ્વીકારી લીધી. ત્યાં સાથે સહકાર્યકારી નૈયર સાથે સંબંધ થયો. નૈયર પરન્યાતનો પણ જેન્ટલમેન હતો. બંને વચ્ચે સમજણનો સેતુ છે. સુખી ઘરસંસાર છે. નૈયર પરન્યાતનો છે તો શું થયું?

માણસને થોડું દુઃખ આવી પડે કે જાણે દુઃખના ડુંગર તૂટી પડ્યા હોય એમ હતાશ-નિરાશ થઈ જાય. અજંપો પેદા થાય, ઉત્સાહ ઓસરી જાય. વિષાદ-આનંદ એ બંને મનની સ્થિતિ છે. વિષાદ અણગમો પ્રેરે. આનંદ ઉપજે મન ફુલાવા લાગે. ‘મન એવં મનુષ્યાણામ્ કારણમ્ - બંધ મોક્ષયો.’ -

અણગમતી હાલત આવી પડે. વિષાદ જન્મે. મન સામનો કરવા તત્પર ન હોય, સક્ષમ ન હોય. માણસ કુદરતને દોષ આપે. નસીબનો વાંક કાઢે. માથે હાથ દઈ નિરાશ થઈ બેસી જાય.

એકસરખા દિવસ કોઈના જાતા નથી. કદી સુખ કદી દુઃખ. સંજોગો ક્યારેક સાનુકૂળ હોય તો સુખ માણીએ, પ્રતિકૂળ થાય તો દુઃખી દુઃખી. ‘સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીયે, ઘટ સાથે રે ઘડિયા, ટાપ્યા તે કોઈના નવ ટળે, રઘુનાથના જડિયા. જીવન છે. ક્યારેક તડકી, ક્યારેક છાંયડી. આફત અચાનક આવી પડે.

વ્યક્તિ વિષાદમાં બેચેન બની જાય. સામનો કરવાની હિંમત હારી બેસે. ગમગીની એ વિષાદનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. મનનો વિષાદ મહાસાગર જેવો હોય. દેશવટો ભોગવવો પડે-વિષાદ જન્મે- ‘બાબુલ મોરા, નૈહર છૂટ્યો જાય’ મન વિષાદમય બની જાય, હૈયું નિસાસા નાંખતું થઈ જાય. હૃદયના ઊંડાણ સુધી વિષાદ પ્રસરી જાય. માણસ હતાશ થઈ જાય. જાણે કે હવે ક્યારે ય સુખનો સૂરજ ઊગવાનો નથી.

પણ કહે છે, દરેક કાળા વાદળની પાછળ સૂરજના કિરણોની સોનેરી ઝાંચ છૂપાયેલી હોય જ છે. વાત છે મુદ્દાની. કે ક્યારેય આશા છોડવી નહીં. નિરાશા સેવવી નહીં.

વિષાદ આવે, મનોમંથન કરવાનું. એની પાછળ પણ કુદરતનો કોઈ આશય હશે. આપણી કસોટી કરવાનો. બધા રસ્તા બંધ થવા માંડે ત્યારે ભગવાન એકાદ દરવાજો તો ખુલ્લો રાખશે જ. કાયમ આશાસ્પદ રહેવું. વિયોગ આવ્યો તો સંયોગ પણ આવશે જ. કાલિદાસનું મેઘદૂત આવા વિષાદમાંથી જન્મેલું મહાકાવ્ય છે. કાલિદાસે વિષાદનું એમાં મૂર્તિમંત નિરૂપણ કરેલું છે.

સૌ પ્રથમ શ્લોક - વાલ્મિકી રામાયણનો ‘મા નિષાદ’ કૌંચવધને કારણે પક્ષી બેલડીના મૃત્યુમાંથી જન્મ્યો. અને એક મહાકાવ્ય જગતને ભેટ મળ્યું.

કૌરવો-પાંડવો વચ્ચે કેટકેટલું વૈમનસ્ય હતું. વિષાદ જન્માવે એવા કેટકેટલા પ્રસંગો બન્યા. હિંમત ધારતા રહ્યા. વિજયી થયા.

મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનના મનમાં વિષાદ જન્મ્યો કે સ્વજનોને કેમ હણાવા? એણે કહી દીધું - ગાંડીવ હસ્તાત સંસ્ત્રતે - સદન્તી મમ

ગાત્રાણિ’ એના રથી, સારથી શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો. વિષાદનું નિવારણ કર્યું - કર્તવ્યનું ભાન કરાવ્યું.

સંજોગો વિપરીત થાય, સામનો કરવો અશક્ય લાગે. માણસ મનોરુગ્ણ બની જાય. મન એવું ચંચળ છે કે એને વિષાદથી ભાગી છૂટવાનું મન થાય છે પણ જે વિષાદને કોઠે પાડી દે. દુઃખના દહાડા ગળી ખાય, એને ક્યાંથી પણ અચાનક મદદ મળી જાય. વાતાવરણ બદલાઈ જાય. માણસ પ્રયત્ન કરવા ઉદ્ધૃત બની જાય. જે મહેનત કરે, પોઝીટીવીટીથી એને જરૂરથી સફળતા પ્રાપ્ત થવાની જ. માણસ હર દેન પર મુસ્તાક હોય, અસફળતા મળે - વિષાદથી ઘેરાઈ ગયેલો માણસ કિંકર્તવ્ય મૂઠ બની જાય. પણ જે જવાં મર્દ હોય, તે અન્ય ઉપર મુસ્તાક રહેતો નથી. એને પોતાના સ્વત્વ ઉપર ના જ હોય છે. એ ક્યારેય નિરાશાની ગર્તામાં સરી પડતો નથી. અપના હાથ જગન્નાથ. આત્મવિશ્વાસ બુલંદ બનાવીએ તો જ વિષાદ ઉપર વિજય મેળવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

સ્વભાવ

મધુકર એનું નામ. એ ભમરાની જેમ ઠેકઠેકાણે ફરતો ફરે. ક્યાંય ઠરી ઠામ થાય નહીં. જ્યાં લાભ દેખાય ત્યાં લોટી પડે. કહે છે ને કે લાલો ક્યાંય લાભ વિના લોટે નહીં. એ ગામ આખામાં ફરતો ફરે. કોઈની નિંદા ને કુથલી કરવામાંથી ઊંચો ન આવે તો સારા કામ કરવાના વિચારો પણ ક્યાંથી આવે? કોને ખબર એની કુંડળી કેવી મંડાઈ હશે, એ સદાયે નકારાત્મક વિચારો કરે અને ન કરવા જેવા કામો કરતો રહે અને ખરાબ કામ કરનારાની સોબતમાં રહે. A man is known by friends he keeps. એટલે નવરા નખખાદિયાની કંપનીમાં રહેનારાની છાપ પણ સમાજમાં નખોદિયા જેવી જ પડી જાય. સારા માણસો એના પડછાયાથી દૂર રહેવા ઇચ્છે. કારણ એની જીભમાં મધ નહીં પણ ઝેર ચોપડેલું હશે જે જ્યાં ત્યાં ઓક્યા કરે.

એનો જ ભાઈ બટુક. દેખાય નાનકડો, વામણો પણ એના વિચારો ઊંચા. એ ભારે સત્સંગી અને વિદ્યાભ્યાસી. એક જ માની કૂખે અવતરેલા બે ભાઈ પણ બંનેનો સ્વભાવ ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેવો. નાના ભાઈની જીભે સરસ્વતી વસે, કદી કોઈને કડવા વેણ ન કહે. કોઈ એના મોટાભાઈની કશીક વાત એને મોઢે કરવા આવે એ જવાબ ન આપે. કહે છે ને કે કડવો હોય લીમડો, શીતળ એની છાંય. બાંધવ હોય અબોલડે પણ પોતાની બાંય. એને મનમાં દુઃખ થાય કે ભાઈના આવા વર્તનથી માબાપની કુખ લજાવાય છે, માબાપ દુઃખી થાય છે કે અમારે પેટ આવો કપાતર ક્યાંથી પાક્યો?

દરેક વ્યક્તિને પોતાની રીતે સપનાઓ જોવાનો અધિકાર હોય છે, કોઈ નાના સપના જુએ, કોઈ મોટા. પણ સપનાઓ સિદ્ધ કરવા હોય, સાકાર કરવા હોય તો પુરુષાર્થ કરવો પડે. માણસ સુખની શોધમાં બહાર ભટકે છે. પણ સપના મૃગજળ જેવા હોય છે. જે કદી

પ્રાપ્ત થતા નથી. થવાના નથી. ઉલટાના ઊંધી દિશામાં ભટકાવી ભટકાવી થકવી દે છે. ધ્યેયને પામવું હોય તો દુનિયાની સાડાબારી રાખવાની નહીં. દુનિયા શું કહેશે? એવું વિચારવાનું જ નહીં. આપણો માંદો શું કહે છે - તેટલું જ કરવાનું. ગમે ત્યાં ધૂમો, ગમે ત્યાં ફરી વળો, છેવટ સ્વધરે સ્વમુકામે પહોંચવાનું લક્ષ્ય છે. તો લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે ભીતરને ઢંઢોળવું પડે. સાચી દિશા પકડવી પડે. જવું હોય દિલ્હીને ટ્રેન પકડીએ કલકત્તાની. તો પછી મુકામે ક્યાંથી પહોંચી શકાય?

બટુકને પોતાના ગંતવ્યની બરાબર ખબર પડી ગઈ છે, તેથી તે ધ્યેયથી ચલિત થતો નથી.

**જગતના કાયના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં ભાસે,
ન સારા કે નસારાની, જરા યે સંગતે રહેજે.**

આપણે આપણો ધર્મ સંભાળવો, કર્મના મર્મને સંભાળવો. અવરની ચિંતા કરવી નહીં. પરવા પણ કરવી નહીં. નરસિંહે નાગરી ન્યાતની પરવા કર્યા વિના હરિજનવાસમાં ભજનો કર્યા-મીરાંએ રાજરાણી હોવા છતાં ફકિરી વહોરી લઈ, કૃષ્ણ સંગે પ્રીત જોડી.

આપણું અંતર જે કહે, અંતરાત્મા જે માર્ગ ચીંધે તે જ માર્ગ ચાલવું. અંતરાત્માથી જગતમાં બીજો કોઈ મોટો ઇશ્વર નથી. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં એક જ બોધ આપ્યો છે. સ્વધર્મનું પાલન કરવું, તો જ જન્મારો સાર્થક બની જાય.

**જ્યોત સે જ્યોત જગાતે ચલો,
પ્યારકી ગંગા બહાતે ચલો.**

બટુક માનતો કે સારા કર્મો આપણી આરસી છે. મનમાં ખરાબ વિચારોને પ્રવેશવા દેવા જ નહીં. જગતમાં બધે જ બધું સારું હોય એવું નથી, અને બધું જ ખરાબ હોય એવું યે નથી. સારું સારું સ્વીકારી લેવું. જે ખરાબ હોય તેમાંથી પણ સારું શોધી કાઢવું એનું નામ સાચી જીવનકલા. કોઈ કોઈ વૃક્ષો ફળ નથી આપતા, છતાં યે એનો છાંયડો શીતળતા તો અર્પે જ છે. દરેક વસ્તુમાં કોઈને કોઈ ગુણ તો હોય જ, આપણે સાર સાર ગ્રહણ કરી લેવો. કબીરે કહ્યું છે તેમ, સાધુ એસા

ચાહિયે, જેસા સંત સુભાય

સાર સાર કો ગ્રહી રહે, થોથા દેઇ ઉડાય.

બટુકને ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા. ગીતામાં કહ્યું છે કે કર્મ કરો. કરેલું કોઇ કર્મ એળે જતું નથી. ઇશ્વરે આપેલા કર્તવ્યો કરતા રહીએ-પૂરેપૂરી નિષ્ઠાથી અને આત્મવિશ્વાસથી, તો જરૂર સફળતા પ્રાપ્ત થવાની જ. આપણા કર્મોની સુગંધ આપોઆપ પ્રસરતી જશે. ચંદનકાષ્ટને જેમ ઘસતા જઇએ તેમ તેમ સુગંધ પ્રસરતી જાય એ રીતે જ. સાચા માણસને અત્તરની શીશીની જરૂરત જ ન પડે. એના કર્મોની રજ ચોમેર ઊડે, વાયરાની જેમ ફરી વળે અને આનંદની છોળો ઊડવા લાગે.

મધુકરનો સ્વભાવ લડ કાં લડનારો દે-એના જેવો. પોતાનાથી નાના, નબળા માણસો ઉપર રોફ જમાવવો. એ પોતાના તોરમાં રહેતો. અને બધા પ્રત્યે તિરસ્કાર અને નફરત દર્શાવતો રહેતો. ખરી રીતે કોઇ બળિયા સાથે બાથ ભીડીએ તો સમજણ પડી જાય કે આપણામાં કેટલું કૌવત છે. પણ વાઘને કોણ કહેવા જાય કે તારું મોઢું ગંધાય છે. સારા લોકો આવા નઠારા માણસની સોબતથી દૂર રહેવાનું જ પસંદ કરે. મધુકર નાનાભાઈ બટુકની પ્રશંસા સાંભળે એના મનમાં નાના માટે અઢળક નફરત જાગે. એ નફરતને કારણે એનું મન કાયમ કડવાશ ધોળ્યા કરે. આંખની પાસે લીમડો વાવ્યો હોય તો યે લીમડો કડવાશ છોડતો નથી. અને મીઠાશ અપનાવતો નથી. જ્યારે આંખો મીઠાશ છોડતો જ નથી. અને કડવાશ ગ્રહણ કરતો નથી.

પ્રકૃતિ ને પ્રાણ સાથે જાય. પડી પટોળે ભાત, ફાટે પણ ફીટે નહીં. મધુકરને સમજાવવામાં માબાપ મથીને મથ્યા પણ જેને સુધરવું જ નથી એને કોણ સુધારી શકે? ઊંઘતાને જગાડી શકાય. જાગતાને કોણ જગાડી શકે. મધુકરના મનમાં ગાંઠ બેઠાઈ ગઈ હતી કે તે કેમે કરી છૂટે નહીં. એણે જાતે નક્કી કરી લીધું કે મારે બસ આવા જ રહેવું છે. હું તો સારો જ છું. દુનિયા અવળી છે.

મધુકરને કોઇ કામ કરવું નથી. તેથી તેને અકર્મી કહી શકાય. બાપકી મિલકતના વારસા પર તાગડધિન્ના કરવા છે. પાટલે બેસી બાપકી રોટલો ખાવા મળ્યો છે. શા માટે કોઇ કામ કરે? સંસાર સામે ઝઝૂમવાની ત્રેવડ નથી. ચાલાકીપૂર્વક બહાનાબાજી કરે. તૈયાર ભાણે જમવાની માનસિક વૃત્તિ થઈ ગઈ એની. એના સંતાનો પણ એના જેવા જ પાકે. કૂવામાં હોય તો અવાડામાં આવે ને! મધુકર પોતાની ખામીઓ છુપાવવા બીજાના નામે દોષ ઢોળી દેવામાં પારંગત બની ગયો. પાનવાળાના ગલ્લા પર ફાલતુ માણસો સાથે ઊભો રહે, બધા જ નવરા હોય, મફતની કટીંગ ચા પીવા મળે, મધુકરને વાહ વાહ કરાવવી હોય, ગામગપાટા માર્યા કરે. એમને ઘડિયાળમાં ક્યાં સમય જોવો પડે? એને પોતાનું સમયપત્રક ઘડી લીધું હોય. દિવસ માથે ચડે ત્યાં સુધી ઘોર્યા કરવાનું ને રાતે મવાલીની જેમ રખડવાનું. વાતોના વડાં કરવાનાં. પોતાને રવાડે બીજાને ચડાવ્યા કરવાના. સમજે છે કે પોતે સાવ નકામા છે. બીજાને ચડાવી મારે જાણે પોતે પાવરધા હોય. સમય અને શક્તિ બંનેનો વ્યય કરે. કોઇ ને કોઇ નવરા મુરઘા મળી રહે. ખરી રીતે આવા નવરા માણસો સમાજનું દૂષણ છે. પણ જેને સમજવું જ નથી, એને કોણ સમજાવી શકે?

બટુક ભારે કામઢો છે. ઘર પરિવાર નિભાવવાની જવાબદારી છે. સતત પ્રવૃત્તિમય જીવન જીવવું પડે. સંતાનોને ભણાવવાના. માબાપને સાચવવાના, સમાજમાં વ્યવહાર જાળવવાનો. ઘડીની નવરાશ ન મળે. જ્યારે જ્યારે સમય મળે સારા પુસ્તકોનું વાંચન કરે. પોતે કરકસર કરે, પણ પરિવારજનોને બધા સુખસગવડ પૂરા પાડે. કહે છે ને કે બાપનું ઢાંકણ બેટડો, ઘરનું ઢાંકણ નાર. આમ પતિપત્ની બંને મળીને પરિવારની ધૂરા સંભાળી રહ્યા છે. એ બંનેનો સ્વભાવ જ એવો પરગજુ છે કે પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. ભલે બીજા કંઈ કરે કે ન કરે. ગૂપચૂપ કામ કર્યે જવાનું. ગીતામાં કહ્યું છે કે કર્મણ્યેવાધિકસ્તે-

સ્મૃતિશેષ

નહં મુન્હં તેરી મુઠ્ઠીમેં ક્યાં હે ?

મુઠ્ઠીમેં હે તકદીર હમારી.

નાના હતા બંને મુઠ્ઠી બંધ કરી પૂછતા, બોલો અમુક વસ્તુ કઈ મુઠ્ઠીમાં છે? નાનપણથી એ બંધ મુઠ્ઠીઓ તો ક્યારની યે ખુલી ગઈ છે. બંધ મુઠ્ઠીએ આવ્યા હતા. તકદીરને હાથમાં લઈને. જીવનસંધ્યાના આરે હવે આવ્યા છીએ. તકદીરમાં જે કંઈ લઈને આવ્યા હતા, તે ભોગવી લીધું. હવે જવાના સમયે મુઠ્ઠી હથેળી ખુલ્લી રહી જવાની છે. કર્મોનો હિસાબ કોણ રાખે છે, ક્યાં જવાનું છે તે કોઈને ખબર નથી. ખબર છે ફક્ત એટલી જ કે સાથે કશું લઈ જવાનું નથી.

હડુ હરી ફરી લીધું, ખાધું, પીધું, મજા કરી મહેનત કરી કમાયા, વાપર્યું ને બચાવ્યું. હવે ઘરમાં ઠરીઠામ બેસવાનો વખત છે. તન થાક્યું છે પણ મન? મન તો એનું એ જ છે - ચંચળ એ કદી ઠરીઠામ થતું નથી. હાથ પગ થાક્યા છે. બચપણથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના સંસ્મરણો હૃદયપટ પર અંકાયેલા છે, કોતરાયેલા છે. નવરાશ મળતા મન એ સંસ્મરણોને ફરી તાજા કરે છે. વાગોળવામાં આનંદ અનુભવે છે.

‘માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લહાણું’ તિજોરીમાં સંગ્રહાયેલા ધન કરતાં યે અધિક સમૃદ્ધ છે આ સંસ્મરણોનો ખજાનો જે મન મંજૂષામાં સંઘરાયેલો છે. હીંચકો ઝૂલતો જાય, જીવનભરના સારા, માઠા કડવા-મીઠા અનુભવોની ચિત્રપટ્ટી નજર સમક્ષ ખૂલતી જાય.

યાદ છે? નાના હતા, પુસ્તકમાં પીપળાનું પાન મૂકી રાખતા, એ સૂકાતું જાય. એમાં જાળી પડી જાય, એ સૂકાયેલું પર્ણ પણ ખૂબસુરત લાગે. હજુ યે મારા અમુક પુસ્તકોમાં મેં એ જીર્ણ થયેલું પીપળાનું

પાન જાળવી રાખ્યું છે. પીપળાના એ પાન ઉપર કરારવિંદેન મુખારવિંદે વિનિવેશયંત - જાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્યાં સાક્ષાત્ બાળસ્વરૂપે હાજર છે.

બાળપણમાં અનેક મિત્રો હતા. એક બોયફ્રેન્ડે ગુલાબનું ફૂલ મારી બર્થ ડેને દિવસે ભેટ આપેલું. એ ફૂલ મેં પ્રેમપૂર્વક જાળવી રાખ્યું હતું, મારા એક પ્રિય પુસ્તકમાં. આજે ક્યારેક એ મિત્રની યાદ આવે તો પુસ્તકનું એ પાનું ઉઘાડું છું. સૂકાઈ ગયેલી ગુલાબની પાંખડીઓમાં મિત્રતાની મહેક હજુ પણ પમરી રહી છે.

મિત્રતાની સુગંધ કાયમ છે. એની મહેક આજે યે મનને તરબતર કરી જાય છે. આંખના ખૂણાને ભીંજવી જાય છે. મનમાં એક કાંટો રહી ગયો છે, જે વારંવાર ખૂંચ્યા કરે છે.

સવાર-બપોર-દિવસમાં બે ચાર મળ્યા વગર ચેન ન પડતું એની મિત્રતા સ્કૂલમાં પહેલાં દિવસથી કોલેજના અંતિમ દિવસ સુધી અકબંધ રહી હતી. ભણતર, તોફાન-મસ્તી, મોજમજા સાથે માણેલા. પછી તો સૌ સૌના સંસારમાં વ્યસ્ત થઈ ગયા, વર્ષો સુધી. ગયા વર્ષે અચાનક રેલવે સ્ટેશન પર અનિકેત મળી ગયો. ટ્રેનમાં ચડતા ચડતા એણે મને કાર્ડ આપ્યું. એ રહે બોરીવલી અને હું વાલકેશ્વર. ફોન પર વાત કર્યા કરીએ. એ કહ્યા કરે, આવને, એક આખો દિવસ. ‘સાંભરે રે, વિસરે રે’ - ગપ્પાં ગોષ્ટિ કરીએ. પણ સ્થળનું અંતર લાંબુ અને વધતી જતી ઉંમર, લાચારી કોઈ લઈ જાય તો જવાય. થોડી બેદરકારી. એક વર્ષ થઈ ગયું, ક્યારેય મેળ મળ્યો નહીં.

ગયા અઠવાડિયે અચાનક એની યાદ ઉભરી આવી, પુસ્તકના પાના વચ્ચે સચવાઈ રહેલી ગુલાબની પાંખડીએ યાદ અપાવી. બસ આવતી રવિવારે ઉબર બોલાવીને પણ અનિકેતને મળવા જવું એવું નક્કી કરી લીધું. બસ ક્યારે આવે રવિવારની સવાર!

રવિવારની સવાર પડી, દીકરાએ ઉબર બોલાવી આપી, અને નીકળી પડી બોરીવલી જવા. આખે રસ્તે એ જૂના સંબંધોને મનમાં તાજા કરતી રહી. એના ઘરે પહોંચી, મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં નનામી બંધાઈ

રહી હતી. કોઈની સ્મશાનયાત્રાની તૈયારી થઈ રહી હતી. મન આંચકો ખાઈ ગયું, દૈવ ધબકારા ચૂકી ગયું- અનિકેતના દીકરાએ કહ્યું, પપ્પા તમને યાદ કરતા હતા, રવિવારે તમે આવશો, એની રાહ જોતા હતા, આજે વહેલી સવારે જ એટેક આવી ગયો. ગુલાબની પાંખડીઓ પુસ્તકના પાના વચ્ચે સચવાઈ રહેશે, અનિકેતની યાદમાં, પણ પેલો કાંટો તો શલ્યની જેમ કાયમ ખૂંચ્યા કરશે દૈવમાં. હાય રે! ભરી ભરી નવરાશ વચ્ચે યે એક દિવસ કાઢી ન શકી, પ્રિય મિત્રને મળવા માટે ?

મન અકળાય, મૂંઝાય, બસ હવે તો જેને જેને મળવાનું મન થાય, તાત્કાલિક મળી જ આવવું.

પણ નિયતિ ?

ત્રણ ભાઈઓ પછીની હું એકની એક દીકરી, મારા પપ્પાની લાડકી દીકરી. પપ્પાને ત્રણ ભાઈઓ, એકેને ત્યાં દીકરી જ નહીં. સૌને ત્યાં દીકરા જ દીકરા. મમ્મીની તબિયત લથડતી હતી, દીકરીની માનતા લીધી, ત્રણ ભાઈ પછી ઘરમાં મારું આગમન. પપ્પા તો હરખઘેલા, મારા જન્મની ખુશાલીમાં પેંડા વહેંચેલા, મારા પર વિશેષ ભાવ, વિશેષ સ્નેહ. ફોફ કહેતા, ખીચડીને બહુ હલાવવી નહીં, દીકરીને બહુ વખાણવી નહીં. મારું નામ નાની પડી ગયેલું. ઘરમાં સૌથી નાની-છેલ્લી. આજે હું નાની બની ગઈ છું, દાદી બની ગઈ છું, છતાં મને બધા નાની કહીને જ બોલાવે છે. મમ્મી ગયા પછી પપ્પા રોજ મારા માથે હેતભર્યો હાથ ફેરવે. એમનો હાથ મારા વાંકડિયા વાળમાં ફરે નહીં ત્યાં સુધી મને ઊંઘ ન આવે.

એ જમાનામાં દીકરીઓને બહુ ભણાવતા નહીં, પણ પપ્પાએ મને ખૂબ ભણાવી. હું ગ્રેજ્યુએટ થઈ, મોટો જમણવાર કર્યો. પરન્યાતનો છતાં પ્રસન્ન સાથે મારા લગ્ન કરવા સમંતિ આપી. પપ્પા હંમેશા સુધારાવાદી રહ્યા, જમાનાને ઓળખતા હતા, અમારા સૌની પ્રસન્નતા એ જ ઐનો રાજીપો. હું મારા સંસારમાં ગૂંથાઈ ગઈ. મારાથી પપ્પા પાસે વારંવાર જઈ શકાય નહીં. પણ સવારે ૯ વાગે - રાઈટ ટાઈમ પપ્પાનો ફોન અચૂક આવે. છોકરાઓને સ્કૂલે મોકલી દીધા હોય.

નિરાંતે વાત થાય. પપ્પાને મળવા ક્યારેક જાઉં - પપ્પા મારે માથે હાથ ફેરવે - બાપદીકરી વચ્ચે વાત ઓછી હોય પણ એમની આંખના અમી મારા દૈવ સ્તલને ભીંજવી જાય. જાણે મોંઘેરી મિરાંત મળી ગઈ.

સાચવીને જજે. પહોંચીને ફોન કરજે. પપ્પાના એ શબ્દોમાં કેટલું હેત છલકાતું હતું ? ઉડાઉ કેમ આવે છે ? નિરાંતે મારી પાસે બેસવા આવતી હોય તો ! ઘરે પહોંચું ત્યાં બે ચાર ફોન આવી જાય, દીકરા, પહોંચી ગઈ ઘરે બરાબર ? બે ચાર દિવસ ફોન પર વાત ન થાય , પપ્પા ઊંચા નીચા થઈ જાય.

પપ્પા દરવાજા સુધી વળાવવા આવે, હું દેખાતી બંધ થાઉં પછી દરવાજો બંધ કરે. દિવસો સુધી એ સ્નેહનું ભાથું કામ લાગે.

બહુ દિવસ સુધી હું જઈ શકું નહીં , તો પપ્પા ખુદ ટેક્સી કરીને મને મળવા આવી જાય. છોકરાઓ સાથે તોફાન મસ્તી કરી લે. મારા માટે ચણિયા મણિયા બોર કે આમલીના કચૂકા અચૂક લાવે જ. બંધ મુઠ્ઠી રાખે, મને પૂછે, બોલ બેટા, આમાં શું હશે ? હું બોર કહું તો કચૂકા નીકળે, કચૂકા કહું તો બોર નીકળે. પપ્પા હસી પડે. બાપદીકરી વચ્ચે મિત્રતાનો ભાવ વિશેષ હતો.

પપ્પા બિમાર રહે, વૃદ્ધાવસ્થા, મારે ઘેર આવવાનું બંધ થયું. મને ફોન જોડે, શ્વાસ ચડે, બહુ વાતચીત કરી શકે નહીં. કાયમ અસંતોષ વ્યક્ત કરે, દીકરા તું આવતી નથી. એક આખો દિવસ કુરસદ કાઢીને આવ. નિરાંતે વાતો કરીશું.

પણ એ નિરાંત-કુરસદ મળે તો ને !

ક્યારેક ઉડાઉ જઈ આવું, એમનો જર્જરિત દેહ, કરચલીવાળું મોં, બોખું મોઢું પણ ઝગમગતો ચહેરો. એ તેજ એમના આત્મવિશ્વાસનું, સ્નેહનું. એમનો ખરબચડો હાથ મારા માથા પર ફરે, કાંપતો પણ મીઠો લાગે, હૂંફભર્યો લાગે.

માનવીય અને એમાં યે આપણા જન્મદાતા માતાપિતાના સ્પર્શ જેટલી શીતળતા જગતનો કોઈ પદાર્થ આપી ન શકે. બાળકનો સૌ પ્રથમ સ્પર્શ માનો, પછી પિતાના હાથનો. અને ત્યાંથી જ એનો

જીવનપ્રવાસ શરૂ થાય. નાના હતા, સાંકળીદાવ રમતા. કેટલી સખત રાખતા હાથની પકડ. મૃત્યુની નજીક પહોંચેલી કે કોમામાં ગયેલી વ્યક્તિને માથે હાથ ફેરવીએ, શબ્દોની જરૂર નથી. સ્પર્શની હૂંફ સાનમાં મળી જાય. જન્મ અને મૃત્યુ બેઉ સમયે સ્પર્શ જ અભિવ્યક્તિની ભાષા છે.

કૂતરાના કે બિલાડીના કે અશ્વના વાળને સ્પર્શ કરી હાથ પસરાવીએ. એમની સ્પર્શોન્દ્રિય તીવ્ર હોય છે. હેતાળવા હાથનો સ્પર્શ એ ઓળખી જાય છે. કૂતરો તો આપણા શ્વાસને સૂંઘી જાય, દૂરથી ભસવા લાગે. અંધ લોકોની સ્પર્શોન્દ્રિય કેવી તીવ્ર હોય છે. શારીરીક રીતે સ્પર્શ કરવાનું હોય ત્વચા દ્વારા. ત્વચાથી રેશમનું મુલાયમપણું કે બરછટપણું, ગરમ, ઠંડું કે હૂંફાળું. આનંદ કે વેદનાની અનુભૂતિ મનને સાંત્વના આપી જાય. મનનો આનંદ સૂક્ષ્મ હોય છે. આપણે પ્રસંગે એકબીજાને દૃઢ્ય પૂર્વક ભેટીએ છીએ. હૈયે હૈયું મળે. નજરથી નજર મળે. મસ્તકને કરેલો સ્પર્શ સ્થૂળ હોવા છતાં દૃઢ્યમાં આનંદ ઉભરે, અંતરને ઝણકારે.

બે દિવસથી ભાઈનો ફોન આવે, પપ્પા યાદ કરે છે, નાનીને બોલાવો - મને એમ કે રવિવારે જઈશ નિરાંતે - આ રવિવારે તો સવારથી રાત સુધી પપ્પા સાથે રહેવું છે. રવિવારે સવારે હું નીકળવાની તૈયારીમાં હતી અને ભાઈનો ફોન આવ્યો. પપ્પા નથી રહ્યા. હવે તું નિરાંતે આવજે, પૂરતી તૈયારી કરીને. ઉતાવળ કરીશ નહીં. સાંજે ચાર વાગ્યે પપ્પાને કાઢી જવાના છીએ.

મને મનમાં ઝાટકો લાગ્યો. મને હરહંમેશ યાદ કરનારા પપ્પા મને કહ્યા વિના જતા રહ્યા. ઇશ્વરે એમને સમય ન આપ્યો કે પપ્પા નિર્મોહી થઈને બધા સંબંધો પૂરા કરીને ચાલતા થયા?

આજે મારા મનમાં પપ્પાની સ્મૃતિઓ શેષ સ્વરૂપે સંગ્રહાયેલી છે. જે મારી અમૂલ્ય મૂડી છે. પપ્પા સાથેના મારા સંબંધો કોમળ હતા પણ મજબૂત હતા. સૂક્ષ્મ હતા પણ વિરાટ હતા અને અવ્યક્ત હતા છતાં મુખર હતા. એમની લાગણીઓ મારા અંતઃસ્તલમાં કાયમ ધરબાયેલી રહી ગઈ છે. એ જૂના જમાનાનો પિતા, દીકરા કરતાં દીકરીને

વિશેષ વહાલ આપી ગયો.

વિચાર કરું છું - આ બેદરકારી - સમયના અભાવે, કે લાગણીના અભાવે? શું લાગણીના ઝરા સૂકાવા માંડ્યા છે કે સંબંધોને લૂણો લાગી ગયો છે?

હું તો એક ઘરરખું સ્ત્રી. જો સંબંધો જાળવી ન શકી, તો પછી મારો દીકરો, મારી દીકરી કે મારી વહુ મારા ઘડપણમાં મને સમય આપી શકશે, એવી અપેક્ષા કઈ રીતે રાખી શકીશ?

જેમ અનિકેતને મળવામાં હું મોડી પડી, પપ્પાને મળવા સમય ફાળવી ન શકી તો મારા સંતાનો એમની વ્યસ્ત જિંદગીમાંથી મારા માટે સમય ફાળવે એવી અપેક્ષા અસ્થાને જ ગણાશે!

એટલે જ કહે છે કાલનો કોઈ ભરોસો નહીં. જો આજ કરે સો અબ. પલમ્મેં પ્રલય હો જાયેગા. દુનિયા જાને નાહીં.

સખી આજનો લહાવો લીજીએ કાલ કોણે દીઠી છે.

સમય તો સરી જતી રેતી જેવો છે,
જેને પકડી રાખી શકાય નહીં.

કલ હો યા ન હો. આજનો લહાવો લઈ લઈએ.

પ્રેમ

આદિ કાળથી પ્રેમનો મહિમા ગવાતો આવ્યો છે. પ્રેમના બે પ્રવાહ એક લૌકિક, એક આધ્યાત્મિક, એક દેહી, એક આધ્યાત્મિક. સનમ અને માશુકા. પ્રેમ એટલે ફનાગીરી. લેવું નહીં માત્ર દેવું. શમા પર પરવાના મરી ફીટે, જલી મરે. પ્રેમ એટલે રામ સીતાનો પ્રગલ્ભ, પ્રછન્ન - પ્રેમ એટલે નંદ યશોદાનો - વાત્સલ્ય વરસાવતો - સાચો પ્રેમ રાધાકૃષ્ણનો-પારલૌકિક. સમગ્ર સૃષ્ટિનું ચાલકબળ છે પ્રેમ. પ્રેમ એટલે શ્રીકૃષ્ણ, દ્રૌપદીનો-નિર્વ્યાજ પ્રેમ. પ્રેમ કોઈ શબ્દ માત્ર નથી. પ્રેમ તો છે અર્થ. આજે હીરો હીરોઈન ઝાડની આજુબાજુ ફર્યા, નાચ્યા કાલે છૂટા પડ્યા. એનું નામ ફિલ્મી પ્રેમ. ‘હું તને પ્રેમ કરું છું, I Love you’ શબ્દોથી ઉચ્ચારાય એનું નામ પ્રેમ નથી. પ્રેમ છે હવાની એક લહેર. દેખાય નહીં પણ અનુભવાય. ફૂલમાં છૂપાયેલી સુગંધને માણવાની હોય. એમ પ્રેમ એ અંતરની સાચી અનુભૂતિ છે. પ્રેમની ભાવના એટલે ઉદાત્ત, સમર્પણની ભાવના. પ્રેમમાં સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દેવાનું હોય, નરસિંહ મીરાંની જેમ પ્રેમ એટલે કદી યે ન બુઝાય એવો અમરદીપ. પ્રેમમાં અપેક્ષા ન હોય - અર્પણ હોય, સ્વાર્પણ હોય અને તો જ જીવનની ધન્યતા અનુભવી શકાય.

પ્રેમ થયો, પ્રણય અને પરિણય એટલે પીડા અને પ્રલાપ. મીરાંએ ગાવું પડ્યું, ‘જો મેં એસા જાનતી, પ્રીત કિયે દુઃખ હોય, નગર ઢીંઢોરા પીટતી, પ્રીત ન કરીએ કોઈ’ ‘એ રી, મેં તો પ્રેમદીવાની, મેરા દર્દ ન જાને કોઈ, પ્રેમ એટલે દીવાનગી, અને દીવાનગી હોય દુઃખનું મૂળ કારણ.

‘પ્રેમ ન બાડી નિપજે, પ્રેમ ન હાટ બિકાય,

રાજા પરજા જેહી રૂચે, શિશ દેઈ લે જાય.

શિર સાટે, નટવરને વરીએ રે. પ્રેમ એટલે જાતને સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દેવાની, ફનાગીરી, સ્વાર્પણ. પ્રેમ એટલે સંજીવની.

જનમોજનમ ચાહવાનું બળ આપે છે પ્રેમ. પ્રેમ ખાતર જીવવાનું, પ્રેમ ખાતર મરવાનું.

‘It is better to be loved and lost than never to be loved at all’ -

પ્રેમ સર્વવ્યાપક છે. લાકડામાં જેમ અગ્નિ સમાયેલો છે તેમ દરેક વ્યક્તિમાં પ્રેમનું તત્ત્વ નિહિત હોય જ. ચંદનના વૃક્ષની સુગંધ સર્વવ્યાપક છે. પ્રેમની સુગંધ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે પોતાના અસ્તિત્વની જાણ કરે જ કરે. પ્રેમ એટલે બે આત્માનું મિલન, લગ્ન કરીને એકબીજાની પૂરક બનીને અજાણ્યા માણસ, એકબીજાની અધૂરપ પૂરી કરે છે. ‘અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા, પૂરે અનુકૂળ દંપતિ’. પ્રેમ એટલે બે દેહનું મિલન નહીં, બે આત્માનું અનુસંધાન. લગ્નજીવન ફક્ત દેહસુખ માટે નથી. પ્રજોત્પત્તિ કરવા અર્થે નથી. દૈહિક આકર્ષણમાં ઉપભોગ હોય જ્યારે ભક્તિનો આત્મા ત્યાગ છે.

પ્રેમની જ્યોત માણસને સંસ્કારી, વિવેકી બનાવે - સંસારને સજાવે પ્રસન્ન દામ્પત્ય. અને એમનું અંતિમ જીવનલક્ષ્ય હોય છે પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ - પરમાત્મ પદ મળે તો જીવન જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનંદ સ્વરૂપ બની જાય. Love is God. Love thy neighbours. દિવ્ય પ્રેમ હોય તો સાધના થકી ભક્તિના અનુષ્ઠાનથી નિર્મળતા પ્રકટે. સત્, ચિત્ત, આનંદ પ્રકટે. એક અખૂટ ઊર્જા પ્રકટે. પ્રેમ હોય તો જીવન પુલકિત બને, પ્રસન્નતા સભર બને. શ્રેયનો માર્ગ સાંપડે અને પછી તો જ સર્વકલ્યાણ સાથે સાથે આત્મકલ્યાણનો માર્ગ મળે.

લાગી કટારી પ્રેમની રે,

પ્રેમ બાણ વાગ્યા હોય તે જાણે રે.

જેણે કોઈને કદી યે પ્રેમ કર્યો નથી એ માણસ માટે

સુખના, સ્વર્ગના દરવાજા બંધ જ રહેવાના.

પ્રેમ એટલે સુખનું સરનામું.

રાધાકૃષ્ણ, યશોદા-નંદ-કૃષ્ણનો પ્રેમ અલૌકિક હતો.

પ્રેમ એટલે પ્રેમ એટલે પ્રેમ.

કામયાબી

વિનાયક અને વાસુદેવ બે મિત્રો. મધ્યમવર્ગીય ચાલમાં સાથે રહે. વિનાયક અને વાસુદેવ સાથે ભણતા, એક સાથે ગ્રેજ્યુએટ થયા, એક જ વર્ષમાં બંને પરણ્યા. બંનેને ત્યાં એક દીકરા અને એક દીકરી. બધા લગભગ સરખી ઉંમરના. એક સરખું વાતાવરણ. મધ્યમવર્ગના માણસોને હાયર મધ્યમવર્ગ બનવાના અભરખા હોય. થોડું વધારે કમાતા થાય, તો સુખસગવડના સાધનો વસાવી શકાય. છોકરાઓને ઇંગ્લીશ મીડીયમમાં ભણાવી શકાય. એમની કેરિયર બનાવી શકાય. તેથી બંને મિત્રો પરણ્યા પછી પોતપોતાના કામઘંઘે લાગી ગયા. શરૂઆતનો કાળ સંઘર્ષનો જ હોય. વિનાયક ભારે ગણતરીબાજ. પાકેપાકું આયોજન કરી લે. એ સતત કોઈ ને કોઈ પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત રહેતો. પોતાની શક્તિને યોગ્ય નિશ્ચિત દિશા આપવા માટે એ એક એક પળનો સદુપયોગ કરી લેતો. જેને સિદ્ધિ મેળવવી હોય તેણે સતત જાગૃત રહેવું પડે. સિદ્ધિ મેળવવી એ જ એના જીવનનું લક્ષ્ય હતું. એ કમાયો, ખૂબ કમાયો. ગણતરીપૂર્વક આગળ ને આગળ પ્રગતિ સાધતો ગયો. દીકરાને ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી અમેરિકા ભણવા મોકલવાનું આગોતરું આયોજન હતું. એના ભણતર માટે એ એને માટે FD કરતો ગયો હતો. દીકરીના લગ્ન-કરિયાવર માટે પણ આગોતરું આયોજન કરી રાખ્યું હતું. વિનાયકે પોતાની પાછલી ઉંમર માટે પણ વ્યવસ્થા કરી લીધી હતી. એનું ભવિષ્ય એણે પોતે ઘડી લીધું હતું.

હવે વિનાયકે મોટા ભાગનો ધંધો દીકરાને સોંપી દઈ નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી છે. સંપૂર્ણપણે નહીં જ. ઓફિસે એક બે કલાક જાય, ચોકસાઈ કરે, જરૂર પડે તો જ દીકરાને સલાહ આપવાની. પછી બે કલાક દરરોજ જ્ઞાતિની ઓફિસમાં જાય. વિદ્યાર્થીઓને લોન, સ્કોલરશીપ આપવાનું કામકાજ સંભાળે, કોઈને મેડિકલ હેલ્પની

જરૂર પડે. કોઈને પોતાની કેડિટથી માલ અપાવી, ધંધામાં પગભર થવા પ્રોત્સાહન આપે. સાંજે એક કલાક ગાર્ડનમાં વોક લેવા જાય. ભૌતિક સુખસગવડો તો ક્યારના વસાવી લીધેલ છે. એ જે કંઈ કરી રહ્યો છે તે ચીલાચાલુ અર્થમાં સેવા નથી કરતા પણ ખરેખર પોતાનાથી કોઈને થાય એટલી મદદ જરૂર કરવી છે. પોતે તમામ ઐશ્વર્યનો માલિક બન્યો છે. પોતાની કેરિયરની શરૂઆતમાં જે સંઘર્ષ કરવો પડ્યો તેવો સંઘર્ષ અન્યને કરવો ન પડે તે માટે મદદ કરવાની તમન્ના હતી. ખરેખરા અર્થમાં એ વાનપ્રસ્થાશ્રમ ભોગવી રહ્યો છે. સંસારનો ત્યાગ કરવો નથી. સંસારમાં રહીને મોહમાયા ઓછા કરતાં જવું - બીજાઓ માટે હવે જીવવું છે.

હવે બધા અંગત સ્વાર્થ ઓગળી ગયા છે. નામના મેળવવા પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. પણ જે ફળની ઇચ્છા વગર સેવા કરે, તેને આપોઆપ પ્રસિદ્ધિ, નામના મળે. ગામના લોકો એની પાસે આવે, સુખદુઃખના ગીતો ગાય. જરૂરતમંદને મદદરૂપ થવા પ્રયાસ કરે છે. એની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તૃત થતી જાય છે. અનેક સન્માનપત્રો એનાયત થાય છે. પણ હવે એમને એની કોઈ અપેક્ષા રહી જ નથી. લોકો એની સેવાને બિરદાવે છે. લોકોને મદદ કરવાની સાચી ભાવના છે. જમણા હાથે દાન કરે, ડાબા હાથે ખબર પડવા દેવી નથી. દીકરાને પણ જાણ કરવા દેવી નથી. કોઈ પણ શરત વિના સૌને મદદરૂપ થવું છે. બસ મોઢું બંધ રાખવું છે, અને તિજોરીનો દરવાજો ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. પોતાના અસ્તિત્વની એકએક પળ અન્ય માટે વાપરી સમયનો સદુપયોગ કરી રહ્યો છે. વિનાયક-કંજૂસની જેમ એક એક પાઈ, એક એક સેકન્ડ અન્ય ખાતર વાપરવા માંગે છે. વિનાયક જે કંઈ કરે છે, સ્વસ્થતા પૂર્વક, કોઈ દોડધામ કરવી નથી, કોઈ ઉચાટ નથી. અંગત જીવનની જરૂરિયાતો નથી. જે કંઈ મળ્યું છે, અન્યના લાભાર્થે વાપરવું છે.

વિચારી વિચારીને બોલવું, પોતાની મનોભાવનાને જાહેરમાં વ્યક્ત કરી શકે છે. નિર્ભિક રીતે કારણ જેવી વિચારશક્તિ છે તેવી જ કરણી છે. જીવનને એણે જાગૃતિની શિબિર બનાવી દીધું છે. તેનું આભિજાત્ય

પૂર્ણ જીવન અન્યને માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

જ્યારે વાસુદેવ ભણ્યો વિનાયકની જેટલું જ. એણે પણ અતિશય સંઘર્ષ વેઠ્યો છે. પણ મનમાં કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેય નથી. પોતાની જાત પર વિશ્વાસ નથી. પોતાના તકદીર પર વિશ્વાસ નથી. પોતાના દીકરા પર વિશ્વાસ નથી. છોકરાઓને ભણાવવા ઇંગ્લીશ મીડીયમમાં મૂક્યા પણ છોકરાઓ વિલાસી બની ગયા. ભણવામાં ધ્યાન નથી રાખી શકતા. ભણવા કરતાં ભોગવિલાસમાં વધુ વ્યસ્ત રહેવા લાગ્યા. વાસુદેવના દીકરા, દીકરી સ્વપસંદગીના પાત્ર સાથે પરણી ગયા, અલગ રહેવા લાગ્યા. છતાં યે માબાપને ત્રાસ આપતા રહ્યા. નવી નવી માંગણી કર્યા કરે. પોતાના નામે મિલકત કરવા દબાણ કરે. દીકરી સાસરે સમાઈ શકી નહીં. પતિ સાથે છૂટાછેડા લઈ પાછી આવી. વાસુદેવ દુઃખી દુઃખી છે. વિનાયકે એને મિત્રભાવે સલાહ આપી હતી છતાં એણે દીકરાના નામ પર ફ્લેટ કરી આપ્યો, રોજરોજના ઝઘડાથી કંટાળીને પણ હવે પોતાના ઘરમાં ઓશિયાળી જિંદગી જીવવી પડે છે. સંઘર્ષ કરવા છતાં તેને કોઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહીં. કારણ કે એ ક્યારેય દૃઢતા જાળવી શક્યો નહીં. સદાયે દુઃખના ગાણાં ગાતો રહ્યો, બીજા પાસે.

એનું દુઃખ કોઈ દૂર કરી શકતું નથી. ઉલટાની એની નબળાઈ હતી થઈ રહી છે. એ કાયમ ઉતાવળમાં હોય, ઉચાટમાં જ હોય. પરિણામે સ્થિરતા આવી જ નહીં એના જીવનમાં. ક્યાંયે સુખશાંતિ નથી. જે માણસ પોતાના જીવનમાં સ્ટેડી નથી રહી શક્યો, સફળ નથી થઈ શક્યો. એ સમાજસેવા ક્યાંથી કરી શકવાનો. એની પાસે પોતાની જિંદગીનું પ્લાનિંગ નથી, ઘડપણનું, ભરણપોષણનું પ્લાનિંગ નથી કરી શક્યો. તેનું ભવિષ્ય શું હશે? ઘરડા ઘર? જેને પોતાના ઘરખરચના વાંધા હોય એ અન્યને મદદ કરવાનું વિચારી પણ ક્યાંથી શકે? જીવનનું કોઈ લક્ષ્ય નથી. રગપાટ અને રખડપાટ, આમથી તેમ ફંગોળાયા કરે છે. ઘરમાં કાયમ કકળાટ છે. કંટાળી જાય છે પણ હવે જાય ક્યાં? પત્ની, બાળકો ઉપર શરૂઆતથી જ કંટ્રોલ રાખ્યો નથી. હવે બધા બેકાબુ બની ગયા છે. નથી સુખ પ્રાપ્ત થતું કે નથી સફળતા

મળતી. પણ એમાં વાંક કોનો? એની નબળાઈનો.

દીકરો ગેરલાભ ઉઠાવે, દીકરી ઉઠાવે, પત્ની ઉઠાવે છે. એ હવે અકળાયો છે. ક્યારેક વિચારે છે કે બાવો બની જાઉં. ઘરબાર છોડી હરિદ્વાર ચાલી જાઉં.

જ્યારે વિનાયક કહે છે કે ઘરબાર છોડી તીરથ કરવાથી શાંતિ નથી મળવાની. ઘર ચંગા તો કથરોટમેં ગંગા. ઘરમાં જ ગંગા ને ઘરમાં જ જમુના.

વાસુદેવ શુકન અપશુકનમાં બહુ માને. જરા તકલીફ પડે જ્યોતીષ પાસે દોડે, જપતપ કરાવે, દોરાધાગા કરાવે, ઉપવાસ કરે. છતાં યે મુસીબતો દૂર થવાને બદલે એક જાય અને બીજીને મોકલે. બિલાડી આડી ઉતરી, ઘરે પાછો આવી જાય. દીકરો બેઠાડું - ડાયાબીટીસ થયો. પગમાં સડો થયો. ડોક્ટર કહે નાનું એવું સ્કુપીંગ કરાવી લો. વાસુદેવને એમ કે હમણાં કમૂરતા છે. પંદર દિવસ પછી કરાવીશું. અંધશ્રદ્ધાને લીધે સ્કુપીંગ કરાવ્યું નહીં. પગ અંદરથી સડતો ગયો. પંદર દિવસ પછી પગ અડધો કાપી નાંખવો પડ્યો. જરા ઊંડો વિચાર કરે નહીં, વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરે નહીં. અને નસીબને દોષ દીધા કરે. ભૂલમાં દીકરીના લગન વ્યતિપાતમાં થયા હતા તેથી દીકરી પાછી આવી. તે દિવસે મુંબઈમાં બીજા પચાસ લગન થયા હશે. બધી વાડી ફુલ હતી. નસીબનું વાંકું, બીજું શું? સાહસવૃત્તિનો અભાવ અને અંધશ્રદ્ધાઓનો શિકાર. પરિણામે ક્યાં યે સફળતા મળે જ નહીં. સફળતા મેળવવી હોય તો નિષ્ફળતાને જ સીડી તરીકે વાપરી ઉપર ચડ્યા કરવાનો ઉદ્યમ કરવો પડે.

પતિપત્ની ઘરમાં પડ્યા પાથર્યા રહે. બહાર સમાજમાં ભળે નહીં. નાનમ અનુભવે. પરિણામે સ્વભાવ ચીડિયો બની ગયો. સામસામે વડકા ભર્યા કરે. ઘરમાં અશાંતિ જ અશાંતિ. માનસિક સ્વસ્થતાના અભાવે જીવન કંટાળાજનક લાગે, ભારરૂપ લાગે. વાસુદેવ અકાળે વૃદ્ધત્વનો ભોગ બની ગયો. જીવન જીવવું પડે, ઢસરડા જેવું લાગે. જીવનનો આનંદ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

વિનાયકને મન જીવન એટલે સ્વીકાર. પ્રભુએ જ્યારે જે દિવસો આપ્યા, તેનો સહર્ષ સ્વીકાર - કોઈ કકળાટ નહીં. મળ્યું તેનાથી વધુ મેળવી લેવાની અપેક્ષા નહીં. ‘ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે’ નરસિંહ મહેતાની જેમ સ્થિતપ્રજ્ઞતા. જે ગમે જગતગુરુ દેવ જગદીશને તે તણો ખરખરો ફોક કરવો.

સાધુસંતોનો સમાગમ અને સારા સંસ્કારી પુસ્તકોનું વાંચન. અને તેથી જ સ્વભાવમાં સમતાભાવ પ્રગટ્યો. ઘડપણના દિવસો સુખશાંતિથી ગુજારી શકે છે.

જ્યારે વાસુદેવને ત્યાં રોજની હૈયાહોળી છે. એક જ વાતાવરણમાં ઉછરેલા, બે મિત્રો બંનેની જીવનકહાણી અલગ અલગ થઈ ગઈ. કોનો વાંક? નસીબનો? ના, વિચારસરણીનો. વિનાયકના હૈયામાં હામ છે અને અંતરમાં ધગશ. એ બંનેનો સરવાળો કરવાથી વિનાયક કોઈ પણ પડકારને પહોંચી વળવા સક્ષમ બની શક્યો છે. જુવાન હતો ત્યારે લોહી ધગધગતું હતું અને અત્યારે ઢળતી ઉંમરે પણ યુવાનીનો થનગનાટ અનુભવ્યો છે. કુછ પાના હૈ, કુછ કરકે દિખાના હૈ - મોટીવેશન છે. દુનિયાને દેખાડી દેવાનું, પામવાનું, જાણવાનું, જીવવાનું, આગળ વધવાનું ઝનૂન તેઓ ધરાવે છે. ઝનૂન છે સાથે ડ્રાઇવીંગ ફોર્સ છે, કંટ્રોલ પાવર છે અને સાથે ઠાવકાઈ પણ છે.

વિનાયક પોતાનું જીવન એવી રીતે જીવે છે કે એનું જીવન સ્વયં ઉપદેશક બની ગયું છે. ભક્તિ કરો, પ્રાર્થના કરો, વાંચો, પ્રમાણિક બનો, વડીલોના આજ્ઞાંકિત બનો, સેવા કરો, એવી સુષ્ટુ સુષ્ટુ ડાહી ડાહી શિખામણો આપવાને બદલે મૌન રહી માનવતાના કાર્યો કરવા પ્રેરણા આપતા રહે છે. દીર્ઘદૃષ્ટા છે. એક સાથે ચાર પાંચ, શતરંજની ચાલ વિશે વિચારી શકે છે. અન્યના સારા કાર્યોની પ્રશંસા કરે, પણ કોઈને વખોડે તો નહીં જ. પોતાના સંતાનોને ડાયરેક્ટ ઉપદેશ આપવાને બદલે ક્યારેક ટીપ આપે તો ક્યારેક ટ્રીકબાજી શીખવાડે છે. અસ્તિત્વ ટકાવવા માટે યુક્તિ-પ્રયુક્તિ તો કરવી જ પડે. માણસને ભગવાને ભેજું આપ્યું છે ભેટમાં, તો પછી એનો ઉપયોગ કરવો જ

જોઈએ. ટેલેન્ટ તો ઘણામાં હોય છે પણ ટાઈમીંગ-ટાઈમ મેનેજમેન્ટનો ઉપયોગ કરતાં આવડવું જોઈએ. ક્યારે બોલવું, શું બોલવું, ક્યારેક ચૂપ રહેવું, આંખકાન ખુલ્લા રાખવા, જબાન મીઠી રાખવી, દિમાગ શાંત રાખવું. તક મળી છે તો ઝડપી લેવી. આ બધી દુર્લભ કળા છે જીવનને સફળ બનાવવા માટે. ઘેલછાઓ હોય પણ સંવેદનાઓનો અતિરેક થવા ન દેવાય. વેદિયા પણ ન બની જવાય. જીવન એટલે ભવાટવિ. ચોપાસ નવા નવા ચકવ્યૂહ રચાયા કરે. સફળતા મેળવવી હોય તો આ ચકવ્યૂહનો ભેદવા. ઉબડ ખાબડ રસ્તે, પડ્યા આખડ્યા વિના આગળ વધવાની ટ્રીકની આવડત જોઈએ, નહીં તો ગબડી પડતા વાર ન લાગે. મોરાલીટી જીવનમાં આદર્શ વાત છે. પણ ફક્ત મોરાલીટીથી સફળ ન થઈ શકાય. નૈતિકતાની વાતો ક્યારેક બબૂચક બનાવી દે. ગણત્રીપૂર્વકના સાહસ કરવા પડે. રાઈટ પરસનને ઓળખી લેવો પડે. રાઈટ માર્ગ અપનાવવો પડે. એવી ચતુરાઈ હોય તો જ સફળતા મળે. પોતાની યોજનાઓને પાર પાડવા ક્યારેક કંતાવું પડે, પીલાવું પડે. જિંદગી ફૂલોની સેજ નથી. કાંટા, કાંકરા વીણી વીણીને ફેંકી દેવા પડે. રીલેશનશીપ જાળવવાની એક ખાસ કળા હોય છે. ક્યારેક દૂઝણી ગાયની લાત ખમવી પડે. તાડ કે બાવળિયાની જેમ અક્કડ ન રહેવાય.

કામચાબી મેળવવી હોય તો કાબેલિયત કેળવવી પડે.

સુધારાવાદી

સોલોમન સોમવારે જન્મ્યો, મંગળવારે ભણ્યો - પરણ્યો - કમાયો - રવિવારે મરી ગયો. મોટા ભાગના માણસો આવું સામાન્ય જીવન જીવતા હોય છે, ચીલાચાલુ - ઘરેડ્યું જીવન. ખાધું પીધું ને રાજ કર્યું, કે પછી જીવન તારાજ કર્યું - પણ આમાં ક્યારેક અપવાદરૂપે અમુક વ્યક્તિઓ સામાન્ય જનસમાજ કરતાં કંઈક વિશેષ બનવાની કોશિશ કરે છે અને એમાં કામચાલી મેળવે છે. રૂઢિગત પરંપરાઓ નિભાવવાના પ્રયાસો કરે પણ કશુંક જુદું કરવાની તમન્નાને કારણે કાં તો સમજાવટથી, કાં તો વિદ્રોહ કરીને પણ રૂઢિ, રીત રિવાજોનું ખંડન કરીને પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધે છે જેવી રીતે નદી માર્ગમાં આવતા પહાડોને ચૂરચૂર કરીને પણ પોતાના લક્ષ્ય સુધી પહોંચે જ છે.

પહેલાનાં જમાનામાં પરદેશગમન પર પાબંદી હતી. તેઓને ન્યાત બહાર મૂકાતા. પરદેશ જાય તો માંસાહાર, મદ્યપાન કરતા થઈ જાય. ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જાય. ગાંધીજીને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી પરદેશ જવાની રજા મળી હતી. કવિ નર્મદે જૂના રીતરિવાજોને પડકાર્યા, લોકોને સુધારવા પ્રયત્નો કર્યા - રાજા રામમોહનરાયે સતી થવાની પ્રથા બંધ કરાવી. સ્ત્રી શિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો. વિવેકાનંદે, દેશબાંધવોને સુષુપ્ત શક્તિ જાગૃત કરી દેશપ્રેમનો માર્ગ દાખવ્યો. ધર્મનો સાચો અર્થ સમજાવ્યો. રમાબાઈ રાનડે જેવી અભણ સ્ત્રી પંડિતા બની અને ‘સરસ્વતી’ નો ખિતાબ મેળવ્યો. સ્ત્રીઓને વેદ, પુરાણો ભણવાની મનાઈ હતી પણ એમણે તો સ્ત્રી શિક્ષણ દ્વારા જનજાગૃતિનું કાર્ય કર્યું, જીવનભર. પરપ્રાંતીય, પરજ્ઞાતિય લગ્નો થવા લાગ્યા. વિધવા વિવાહ શરૂ કરાવ્યા. આમ જેમણે રૂઢિ તોડવાનો પ્રયાસ કર્યો એને સમાજે રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્રાસ આપ્યો.

સ્ત્રીએ આજ્ઞાંકિત રહેવાનું. એવું નાનપણથી જ એના મનમાં ઠસાવી દેવાતું. સાસરિયામાં ત્રાસ વેઠીને પણ રહેવાનું, ભલે બાળી મૂકે. ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ચળવળ વખતે અનેક સ્ત્રીઓ તેમાં જોડાઈ. સમાજ આવી ઉફરી વ્યક્તિઓને વેતરી નાંખવા કાતર લઈ એની પાંખો કાપી નાંખે. પણ હિંમતપૂર્વક અમુક સ્ત્રીઓ બહાદુર, વીરાંગના બની પરંપરામાંથી બહાર નીકળી જઈ કંઈક નવું કરી શકી, ત્યારે એ જ સમાજે એને વધાવી લીધી.

અરુંધતી, ગાર્ગી જેવા વિદુષી સ્ત્રીઓએ તપસ્યા કરી, દેવયાની પુત્ર સમોવડી બની. દ્રૌપદીએ શ્રી કૃષ્ણને સખા માન્યા, રાધાએ શ્રીકૃષ્ણને આરાધ્યદેવ ગણ્યા. મીરાં તો જાણે શ્રીકૃષ્ણ સાથે પરણી - પતિ માની લીધો. સામાન્ય સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધિ હતી, આવડત, હોંશિયારી, નવી વિચારધારા અપનાવવાની સમજ હતી પણ સમાજના પ્રવાહની વિરુદ્ધ તરવાની હામ બધા દાખવી શકે નહીં.

આવી હિંમત બધામાં જન્મજાત નથી હોતી. હિંમત કેળવવી પડે. ક્યારેક પરિસ્થિતિ એવી આવી પડે કે વ્યક્તિને સંકટ સામે લડી લેવા સજ્જ થવું પડે. નસીબ સ્વીકારીને બેસી ન રહેતા, લડત આપવી પડે. આવી લડત માબાપ કે સાસરિયા કે સમાજ સામે આપવી પડે. કારણ રૂઢિ અને જડ પરંપરા, જૂનવાણી વિચારો તોડવાનો પ્રયાસ હતો. અત્યાચાર આચરનાર જેટલો જ ગુનેગાર અત્યાચાર સહન કરનાર ગણાય. કારણ પોતાની પરિસ્થિતિ માટે પોતે જ જવાબદાર બની વિરોધ કરીને પણ સડી ગયેલા રીતરિવાજોનું ખંડન કરવું જ પડે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં અનેક સહેલા રિવાજોનો વિરોધ ગોકળદાસે કર્યો, મહારાજ લાયેબલ કેસ ચલાવ્યો, ભડવીર, એકલવીર થઈને કષ્ટ વેઠીને પણ સમાજ સુધારા કરવા પડે.

સ્ત્રીમાં ક્ષમાશીલતા, ઋજુતાનો, આજ્ઞાંકિતતાનો ગુણ છે, એટલે એને વિશેષ દબાવવામાં આવતી. એના પર ત્રાસ ગુજારાતો, ઢોરની જેમ એ ચૂપચાપ સહી લેતી. માબાપ પણ દીકરા દીકરી વચ્ચે ભેદભાવ રાખતા. સ્ત્રી એટલે અબળાનો અવતાર. હાલતાચાલતાં ડફણાં મારે.

સાસુને એની સાસુએ પીડેલી, તેથી પોતાની અસંતુષ્ટ ઇચ્છાઓ, સંતપ્ત મનની દાઝ વહુ પર કઢાતી. એવું દુઃખ બીજાને ન પડે એવું વિચારવાને બદલે વહુઓને દુઃખી કરાતી.

આજની આધુનિક નારીને એના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની સમજ છે, એ શિક્ષિત છે. પગભર છે, જીવનસાથીની પસંદગી જાતે કરી લે છે. કશુંક અવનવું કરવાની ધગશ છે. એ કોઈથી દબાવાની નથી. ડરવાની નથી, અટકવાની નથી. આ બધું સાચું પણ આવી સ્ત્રીઓ કેટલા ટકા? ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં હજુ સ્ત્રીની દશા પરાધીન જેવી જ છે. ભણેલી સ્ત્રીઓની ફરજ છે કે આવી અભણ સ્ત્રીઓને મદદ કરે. જેથી તેમનું જીવન સુધરે, જાતે ઊભી રહી શકે. પડકારોને ઝીલી શકે.

સ્ત્રીનો સ્વભાવ ઋજુ છે, એનામાં વિવેક, નમ્રતા ભારોભાર હોય, સૌનું સન્માન કરે, પણ જ્યાં પોતાની સંમતિ ન હોય એવા રીતરિવાજનો નમ્રતાપૂર્વક, દૃઢતાથી વિરોધ ચોક્કસપણે કરવાનો. સમાજે વહેલા કે મોડા સુધરવું જ પડશે. સુધારાઓને અપનાવવા પડશે.

દરેક વ્યક્તિ જન્મે ત્યારે સાધારણ જ હોય. પણ એણે પોતાની જાતને અન્યથી કંઈક વિશેષ બનાવવાની તમન્ના હોય તો એણે પોતે જાતે કેળવાવું પડશે, હિંમત કેળવીને સુધારા અપનાવવા પડશે. વડીલોના માનસને બદલવાની જવાબદારી નિભાવવી પડશે.

સુવર્ણમૃગ

માણસમાત્રના જીવનની પાયાની જરૂરત રોટી, કપડાં ઓર મકાન. પંખી પશુને તો ફક્ત પેટ ભરવાની જરૂરત. વૃક્ષ પર માળો કે તેની બખોલ એ એનું ઘર. કપડાંની જરૂરત એને નથી. આદિ માણસ વલ્કલ પહેરતો, ગુફામાં રહેતો. પછી નગર સંસ્કૃતિ આવી. વસ્ત્રો પહેરતો થયો. પછી તો એક નુર આદમી હઝાર નુર કપડાં જેવું થવા લાગ્યું. વસ્ત્ર હવે ફક્ત તનને ઢાંકવા નથી પહેરાતા. શરીરને શણગારવા રંગબેરંગી જાતજાતના ડીઝાઇનર્સ કપડાં પહેરાય છે. દેખાદેખી લગ્નપ્રસંગોએ તો જાણે વસ્ત્ર, આભૂષણોનું પ્રદર્શન યોજાય છે. દાગીના અને કપડાં વસાવવામાં અડધા ઉપરની કમાણી વપરાઈ જાય છે. પહેલાં ગારમાટીના ઘર બનતા, હવે સીમેન્ટ કોંક્રીટના ઘર બને. આર્કિટેક્ટ રાખીને ઘરને શણગારાય છે.

ઘર મોટા થતા જાય છે પણ માણસના દિલ ટૂંકા થતા જાય છે. નાના ઘરોમાં પણ મહેમાનોની આગતા સ્વાગતા થતી. હવે મહેમાનો ગમતા નથી. સુખસગવડ, સાધનો વધતા જાય છે. છતાં યે માણસના મનને શાંતિ નથી. દિલ માંગે મોર વધુ ને વધુ મેળવવાની ઇચ્છાઓ જોર પકડતી જાય છે.

ઇશ્વરે એટલી બધી કૃપા કરી છે કે માણસ મહેનત કરે, પુરુષાર્થ કરે તો જીવન ટકાવવા જેટલું સૌને સહેલાઈથી મળી રહે, કીડીને કણ અને હાથીને મણ. માણસ ઇચ્છાઓ, વાસનાઓનો શિકાર થઈ એની પાછળ ભટકતો થઈ ગયો છે.

બધું મળી ગયું તો હવે મારા કરતાં પાડોશીને કેમ મળ્યું એની અદેખાઈ ઉત્પન્ન થવા લાગી. વધુ મેળવવાની લાલસામાં સંતોષનો ઓડકાર લેવાનું માણસ ભૂલી ગયો છે. એની પાસે છે તેને મહોરવાની, વિકસવાની તક આપવી નથી, ઇચ્છાઓની સીમા વિસ્તરતી રહે છે,

ઇચ્છાપૂર્તિ થતી નથી. અને બહારના સુખને શોધવા માણસ બહાર દોડતો રહે છે.

આપણને સૌને ખબર છે કે સુખશાંતિનો કુંભ ઇશ્વરે આપણી ભીતર જ મૂકેલો છે. પણ વધુની લાલસામાં ટૂંકા પગે પણ લાંબી છલાંગ મારવી છે. ભલે પછી ટાંટિયો તૂટી જાય. માણસની રોજબરોજની જિંદગીમાં પળેપળે પરિવારમાં, કુદરતમાં સુખ માણવાની અનેક તકો તેને સાંપડે છે પણ he has no time to stay and stare જંગલમાં દોડતો રહે, કોયલના મધુર ટહુકા એને કાને પડતા નથી. વનશ્રીની હરિયાળી, પુષ્પોની મહેક માણવાનું એ ચૂકી જાય છે.

આનંદથી જીવવાને બદલે એ દુઃખના કાંકરા વીણી વીણીને બચકામાં બાંધ્યા કરે છે, અને માથા ઉપરનો બોજો વધારતો જાય છે. લાલસાઓ અને અબળખાઓનો પાર નથી. ધારેલું બધું જ સુખ મળી જાય તો યે પણ અશાંત રહેવાની, દુઃખી થવાની એને આદત પડી ગઈ છે. ઇચ્છાઓ અનંત છે, અસીમ છે, ક્યારેય કોઈને યે બધું જ પ્રાપ્ત થઈ શકવાનું નથી. માંગ્યું મળી ગયા પછી યે એની ભૂખ સંતોષાતી નથી. ઇચ્છાની ડાળીઓ ઉપર વાસનાની નવી નવી કૂંપળો ફૂટ્યા કરે છે. બહારના સુખો ક્ષણજીવી છે. સુખ દુઃખ તો માણસની પોતાની સર્જત છે. પૈસાથી પલંગ ખરીદી શકાય પણ ઊંઘ નહીં, પૈસાથી દવા ખરીદી શકાય પણ સ્વાસ્થ્ય ખરીદી શકાતું નથી. સુખની શોધમાં બહાર ભટકનારાને કદી સુખ સાંપડવાનું નથી.

‘ગોધન, ગજધન, ઔર રતનધન ખાન

જબ આવે સંતોષ ધન, સબ ધન ધૂરિ સમાન’.

માણસની પાસે જે કંઈ છે, તેમાં એ સુખ માણતો નથી. જે નથી, એના દુઃખના રોદણાં રડ્યા કરે છે. સુખનો સાગર ભીતરમાં હિલોળા લઈ રહ્યો છે. સુખ એ જ આપણી સંપદા છે. સુખ પાછળ દોટ મૂકવામાં શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર જ નથી. એ આપણી પાસે જ છે, આપણી સાથે જ છે.

લોકો આપણી પ્રશંસા કરે, આપણે સારા દેખાઈએ બીજાની નજરમાં, લોકો શું કહેશે, લોકો શું માની લેશે આપણા વિશે, બસ એની ચિંતામાં આપણને શું ગમે છે, આપણું શું ઇચ્છિત છે, એ ભૂલી જઈએ છીએ. બસ એવું માની બેઠા છીએ કે સર્વ ગુણા કાંચનમાશ્રયંતે - પૈસા થશે, લોકો વાહ વાહ કરશે - સમરથકો નહીં દોષ ગુંસાઈ - ધન, દોલત, સત્તા મળી જાય પછી કોઈની યે સાડાબારી નહીં. નૈતિકતાનો ભાવ કોણ પૂછે છે ?

ભીતરમાં ઉતરી સત્ય દર્શન કરીએ. એક સાધે સબ સધાય. આત્માની ઉન્નતિના ઉપાયો વિશે વિચારવું જોઈએ, એ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ. આપણે તો આત્માના અવાજને ઠઠારામાં દબાવી દીધો છે. ધાર્મિક થવું નથી, દેખાડો કરવો છે. બહારથી સારા દેખાતા માણસો ઘડીકમાં એના અસલ સ્વભાવમાં આવી જાય, પરખાઈ જાય છે. કાગડો મોરના પીંછા પહેરી, નૃત્ય કરવા જાય, પીંછા ખરી જાય, કાગડો વરવો દેખાય, અસલ સ્વરૂપ પરખાઈ જાય, ફક્ત એ મોઢું ખોલી કા કા કરે એટલી જ વાર.

એક માણસ કહે આ ગામમાં કોઈ સારા માણસ રહેતા નથી. અહીં મારી કદર થતી નથી. હું તો બીજે ગામ રહેવા જતો રહું. અરે ભાઈ કાગડા બધે કાળા. તમારો કંઈ સુધારો - તમે પોતે સુધરી જાઓ, પછી બીજે ક્યાંયે જવાની જરૂર જ નથી. બધે જ મનુષ્ય સ્વભાવ સરખો જ હોય છે. બધે જ સારા માણસો વસતા હોય છે, આપ ભલા તો જગ ભલા.

જગત સુંદર છે, એને જોવા માટે આપણી નજર સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. અપની નજરિયા બદલો, જગત અલગ હી દીખેગા. આંધળી વ્યક્તિ સૂર્યના પ્રકાશમાં પણ કશું જોઈ શકતી નથી. તેમ આપણે મોહાંધ હોવાથી સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકતું નથી. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય અને તપ એ ચાર ભાવો દૃઢીભૂત થાય તો જ આંતરિક પરિવર્તન થાય અને સત્યદર્શન થાય. સંપત્તિ ધન દોલત તો માયાળુ સુવર્ણમૃગ સમાન છે, એ હંફાવી દે એટલી હદ સુધી દોડાવ્યા કરશે. કદી હાથમાં આવવાના

નથી. ધર્મ હૃદયથી પાળવાનો હોય. બાહ્ય આડંબરની જરૂર નથી. માનવતા એ જ સાચો ધર્મ છે. ધર્મો રક્ષિત ધર્મ -

વૈભવશાળી જીવન જીવવાના અભરખા આપણને અવળે માર્ગે ચડાવી પતન નોતરશે. ચેતી જઇએ. આપણી પાસે જે કંઈ છે તેનો આનંદ માણીએ, આપણને જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે એની વહેંચણી કરીએ. હજારો વર્ષો સુધી ઋષિઓ તપસ્યા કરતા મહાવીર, બુદ્ધ, કૃષ્ણો મંથન કરી કરી નવનીત નિતાર્યું, જે કંઈ પામ્યા તે લોકોને પમાડવા મથ્યા. આપણો ભાઈ દુઃખી હોય તો આપણે કેવી રીતે સુખ અનુભવી શકીએ? સૌના સુખે સુખી થવું, અન્યના દુઃખે દુઃખી થવું એ જ વૈષ્ણવજનના લક્ષણ.

ભૂલ

બાળપણના ભેરુ છે લવજી અને રવજી. બંનેની ખેતી સીમને શેઢે. લવજીની પત્ની ગંગાને જન્મ આપીને ત્રણ વર્ષમાં મરી ગઈ. રવજીની પત્ની જમનાએ લવજીને બહુ સમજાવ્યો, બીજા લગન કરી લ્યો, લાંબો જનમારો એકલા શૈ નીકળશે? પણ લવજીની તો ના જ ના. મારી દીકરી ગંગાને મોટી કરીશ. એને ઓરમાન મા માથે થોપવી નથી. જમનાએ બંને ઘરનો ભાર માથે ઉપાડી લીધો. લવજીની દીકરી ગંગાને પોતાના કેશવ સાથે ઉછેરવા લાગી. કેશવ ગંગા કરતાં એક જ વર્ષ મોટો. લવજી ને રવજી બંને સાથે મળી ખેતી કરે. આજુબાજુમાં બંનેના ખેતરો. એકબીજાને મદદ કરે. કેશવ ગામની નિશાળમાં ભણી રહ્યો. બાપાના ખેતરમાં ખેતીકામે લાગી ગયો. ગંગાના લગન થઈ ગયા. બાજુના ગામના મોહન સાથે. ગંગાને સાતમે મહિને દીકરો જન્મ્યો, ગંગાના વરે પેંડા વહેંચ્યા. એમને ત્યાં ત્રણ ભાઈઓના ઘર વચ્ચે આ એક જ દીકરો, રાઘવ. ગંગા પોતાના સંસારમાં વ્યસ્ત થઈ ગઈ. ક્યારેક જ પ્રસંગે બાપાને ઘરે આવે.

રવજીનો દીકરો કેશવ પરણ્યો, મંગળા ઘરરખ્યું વહુ, હવે રવજીની પત્ની જમનાથી બહુ કામ થતું નથી. લવજીકાકા એકલા થઈ ગયા છે. મંગળા બધાના રોટલા ઘડે. નવરા હશે દીનાનાથ તે દહાડે મંગળાને ઘડી હશે. સાગના સોટા જેવી લાંબી, લાંબો કેશકલાપ ને પગમાં ફુંદરડી. ફરી વળે ઘરમાં ને ખેતરમાં - નિયમિત ભાત લઈ જાય. ડોબાને ધમારે, દુઝાણા કરે. છતાં યે નવરી ને નવરી. સાસુ સસરા ને કાકાજીને બંનેએ મળીને નિવૃત્ત કરી દીધા છે. કેશવો અને મંગળા ખુશ ખુશાલ હતા. અને ઘરડાવ તો મંગળા વહુ પર ઓવારી જતા. ત્રણ મહિના થયા ને મંગળાનું પેટ દેખાવા માંડ્યું. સાસુ જમનાની નજર પારખી ગઈ. મંગળાના પેટમાં પાંચ મહિનાનો ગર્ભ હોવો જોઈએ. જે છે તે.

વહુ કામઢી છે. દીકરાને ઘેર પારણું બંધાશે. પોતે ખર્ચું પાન છે. પોતે નહીં હોય તો યે મંગળા વહુ ઘરબાર, ગલઢાવને સંભાળી લેશે.

લોકોની કાનાકુસી સાંભળી કેશવનું મગજ ફાટ ફાટ થવા માંડ્યું. મંગળા છેતરી ગઈ. આખે આખો સળગી જાય. ખાવાપીવાનું ભુલાવા માંડ્યું. જીવની જેમ વહાલી લાગતી મંગળા હવે દીઠી નથી ગમતી. દિવસો ચડતા જાય એમ એમ મંગળાનું રૂપ ખીલવા લાગ્યું. જાણે પરી . બોલે તો કોયલ પણ કેશવને તો મનમાં ખૂંચવા લાગ્યું. કેશવના સુખને માથે ગ્રહણ લાગી ગયું.

મંગળા ભાત લઈને આવે ત્યારે કેશવ અને મંગળા સાથે એક થાળીમાં જમતા. હવે કેશવ કહી દે છે કે ઝાડ નીચે ઢાંકી મૂક. ભૂખ લાગશે તો ખાઈશ. હવે એને મંગળાના હાથનો રોટલો યે ઝેર જેવો લાગે છે. મંગળાના બોલ એને કાગડી જેવા લાગે છે. મનમાં નક્કી કરી લીધું કે ખેતરમાં ઊભો મોલ છે. અનાજ પાકી જાય, કોઠીમાં અનાજ ભરાઈ રહે, દીવાળી પહેલાં એને પિયર મોકલી દેવી છે.

અટાણે તો ખાવાપીવાની યે નવરાઈ નથી. સુવાવડને નામે પિયર રવાના કરી દઈશ ને દીવાલી પછી બીજા લગન કરી લઈશ.

જમનાએ કેશવને બહુ સમજાવ્યો, જેવી છે તેવી, સાચવી લે, ઘરની આબરૂ ઘરમાં ઢાંકી દે. આવું બેરું ફરી મળવાનું નથી. આપણા વાસમાં ઘરે ઘરે કંકાસ ને ઝઘડા ચાલે છે. જ્યારે આ મંગળાને તો મોંમાં મગ ભર્યા છે. મૂંગે મોઢે કામ કરે છે. બધાને સાચવી લે છે. મારા સમ. ભાઈબંધ - દોસ્તારોમાં કેશવ હાંસીને પાત્ર બની રહ્યો હતો. એણે મન મક્કમ કરી લીધું. બસ હવે ધોળે ઘરમે યે મંગળા ઘરમાં ન જ જોઈએ.

ઓણ વરસાદ સારો પડ્યો ને પછી વરાપ પણ જલદી નીકળી. અનાજ ખળામાં આવી ગયું. એક વરસથી ગંગા બાપાને મળવા આવી ન હતી. જમનાએ ખાસ સંદેશો મોકલી ગંગાને તેડાવી. આજે ગંગાએ મંગળાને કહી દીધું, ભાભી આજે હું ભાત લઈને ખેતરે જઈશ. કેશવને એમ કે મંગળા જ આવી હશે - ભાત લઈને. એણે પાછું વળીને જોયું

નહીં. ગંગાએ છોકરાને ચીંટીયો ભર્યો. છોકરાના રડવાનો અવાજ સાંભળી કેશવ ચમક્યો. આ તો બેન ગંગા આવી છે, છોરાને લઈને. એ હાથ ધોઈ આવ્યો, ગંગાએ થાળી પીરસી, વાત માંડી, સીધી ને સટ. ભાઈ મંગળાને માફ કરી દે. મને ખબર પડી ગઈ છે. હોય, માણસ હોય, ભૂલ થઈ જાય. આપણા વરણમાં આવું ચાલ્યા કરે. ખેતરમાં એકાંત જોઈ મરદ માણસ એકલી બેરીનો લાભ ઉઠાવી લે.

કેશવ કહે પણ આ તો..

ભાઈ ભૂલી ગયો- તને ખબર છે ને આ મારો દીકરો, કોની દેન છે? તારા બનેલીએ મને જાળવી લીધી. એવું સારું ઘર ને વર મળ્યા કે હું ઢંકાઈ ગઈ. કેશવને યાદ આવ્યું કે ગંગા તો લવજીકાકાની દીકરી. એક દિ ભાત દેવા વાડીએ આવી. અચાનક વરસાદ ગોરંભાયો, વીજળીના કડાકા થયા. ગંગા કેશવને વળગી પડી. બંને આખેઆખા પલળી ગયા, એકબીજામાં ઓગળી ગયા. ગંગાનું ઉભરાતું જોબન અને ખેતરનું એકાંત. બંને ભાન ભૂલી ગયા. અને એનું પરિણામ છે આ ગંગાનું સંતાન. તારા સંતાનને અમે બે ઉછેરી રહ્યા છીએ. તારો બનેલી પરભુનું માણસ છે. કોઈ દિ મને એકે વેણ કહ્યું નથી. તું પણ મંગળાના સંતાનને અપનાવી લેજે, હાથ જોડીને વિનંતી કરવું છે. અમારા બૈરાનો દેહ..

આ વખતે મબલક પાક ઉતર્યો, ખળામાંથી અનાજ કોઠીમાં ભરાઈ ગયું છે. મંગળાએ દેવનો દીધેલ રૂડો રૂપાળો દીકરો જણ્યો. દાદી જમનામાએ પેંડા વેચ્યા અને કેશવે બધા સાંભળે એમ મોટેથી કહી દીધું. આ તો મારું જ બાળક છે. લગન પહેલાં અમે બે વારેવારે મળતા'તા. અમારાથી ભૂલ થઈ ગઈ હતી. અને કેશવે દીકરાને ખોળામાં લઈ ચૂમીઓથી નવડાવી દીધો. ભૂલ સુધારી લીધી.

સુખ દુઃખ

જિંદગી એટલે શું ? જિંદગીની વ્યાખ્યા હજુ સુધી કોઈ કરી શક્યું નથી. જિંદગીને ભલભલા સમજી શક્યા જ નથી. જિંદગી એટલે સુખ અને દુઃખનો સમન્વય, વિષાદ અને ઉમંગ, આંસુ અને સ્મિત, સિક્કાની બંને બાજુ અલગ હોય, ડોક અને ટેલ. ‘સુખ દુઃખ મનમાં ન આણિયે ઘટ સાથે રે ઘડિયા,

ટાપ્યા તે કોઈના નવ ટળે, રઘુનાથના જડિયા’.

જીવન નદીના બે કિનારા - સુખ અને દુઃખના બે કિનારા વચ્ચે પણ વહેતી રહે એનું નામ જીવનનદી.

સુખની વ્યાખ્યા કરવી હોય તો કેવી રીતે કરવી ?

ફૂલ પર મોતી શા ચળકતા ઝાકળ સમું હોય છે સુખ, ક્ષિતિજના ઝિલમિલ રંગો જેવું હોય છે સુખ. સુખ છે સમર્પણમાં ભુલાવી દેવાતા અસ્તિત્વની મધુરતા સમું. આંસુના અભિષેક થકી સંબંધની જન્મતી પવિત્રતા જેવું છે સુખ, જે જિંદગીની ખૂબસુરતીનો અહેસાસ કરાવી જાય. ધુમ્મસી વાતાવરણમાં ઉજાગર થતા મોહક ચહેરા જેવું છે સુખ.

સિતારાના ઝાંખા ઝાંખા પ્રકાશ જેવું અને પાછલી રાત્રિની નિંદ્રામાં ગમતાં સ્વપ્ન જેવું છે સુખ. સુખ એટલે આંગણો મહેકતી રાતરાણીની મહેક, પ્રભાતની લાલિમા, સુખ હોય છે સમયને સજાવતી ક્ષણો પૂરતું. સુખ ઉપવનની છાયામાં એકાંત સમું, વૃક્ષોના લીલાં પર્ણોની ચહલપહલ જેવું, અસ્તિત્વ બહેકાવતી હવાની લહેર જેવું.

સુખ ફૂલોની સુરભિમાં પ્રફુલ્લિત ઉપવન જેવું સોહામણું હોય. સુખ છે અલકનંદાના બર્ફિલા વહેતા નિર્મલ નીર જેવું, ટપક ટપક ટપકતાં વર્ષાબિંદુ જેવું. અને પલકોની સેજ પર માસુમ પરીના

સ્વપ્ન જેવું સુખ છે હરકી પૌડીનાં ગંગાના નીરને સંધ્યા આરતી પછી સમર્પિત કરાતા અસંખ્ય દીપનું પ્રવાહમાં વહેતા દીવા જેવું. સૂર્યકિરણોના પ્રતિબિંબ સમું. સુખ પીગળતા જતા બરફના સમર્પણ સમું. ચાહતના છોડ પર ખીલતી લાગણીની કોમળ કળી સમું, રણમાં ભૂલા પડેલાને અચાનક મળી જતા રણાદીપ સમું.

સુખને આટલું વખાણી લીધું તો પછી દુઃખ એટલે શું ? દુઃખ છે અસ્ત પામવા જતા સૂર્યના લાંબાતા જતા પડછાયાની ઉદાસીનતા જેવું, અંધકારમાં ભીંત પર લટકતા દર્પણ સમું, રણમાં માર્ગ ભૂલી જતા ભટકી રહેલા મુસાફર જેવું, વિયોગી કૌંચ પક્ષીના રૂદન સમું. દૈન્ય પર પડેલા ઉઝરડા સમું. દુઃખ કોને કહેવાય. પોતાના જ ઘરમાં રહેતા હોવા છતાં દીકરાના ઓશિયાળા બેઘર બાપના વૃદ્ધત્વ સમું. આંસુ વહી ગયા પછીયે હૈયામાં પીડા રહી જાય તેવું, થીજેલા આંસુ જેવું, લીલી નસોમાં પાનખર જેવું, દુઃખ એટલે ભર વસંતે ઉપવનમાં મુરઝાઈ રહેલા ફૂલ સમું.

ઘરની દીવાલો પર કંકુના થાપા મારી રહેલી કન્યાની આંખોમાં છૂટી રહેલી બચપનની ચોખટની પીડાનાં મુખર, અને મૂક રડતી ઘરની દીવાલોમાં અદૃશ્ય આંસુ સમું છે દુઃખ. દૈન્યને ભેદી નાંખતા તાતા તીર જેવો શબ્દો દુઃખનો અહેસાસ કરાવે. દુઃખ હોય છે માનવભીડમાં અનુભવાતી એકલતા સમું, અને શિશિરમાં ઠુંઠવાતા કોમળ ફૂલના કંપતા બદન જેવું. આકાશ છીનવીને પિંજરામાં કેદ કરેલા પંખીના રૂદન સમું.

દુઃખ, ચાહતની ઝંખનામાં વ્યથિત થતી રહેલી કહેવાતી જિંદગીનું નામ દુઃખ.

શું કરવું માણસે ?

બસ સુખની પ્રાપ્તિના ઉમંગને સ્વીકારીએ એટલી જ, એવી જ રીતે વિવશતા ગમગીનીને સ્વીકારી લેવું. આંસુમાં સ્મિતનાં પુષ્પો ખિલવી

લેવા પડે અને સ્મિતના ચહેરા પર ક્યારેક છલકાઈ જતાં આંસુથી પાંપણને સજાવતા શીખી જવું પડે.

જેવી રીતે પ્રભાતના તાજાં કિરણોને આવકારીએ છીએ એવી જ રીતે આથમતા સૂરજની ગ્લાનિમાં સહભાગ થઈ સંભાળી લેવું ઉદય અને અસ્તના ભેદને મીટાવી દેવા.

હકીકત શું છે ?

સૂરજ ઊગતો નથી, કે આથમતો પણ નથી. જિંદગીને નિહાળવાની દૃષ્ટિ જ બદલી નાંખીએ તો સુખ સુખ રહેતું નથી. છકાવી દેતું નથી. દુઃખ દુઃખ રહેતું નથી. ભેદ ભૂંસાઈ જાય છે સુખ દુઃખ વચ્ચેના.

ફરી નરસિંહ મહેતાને યાદ કરી લઈએ.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીયે.

બાંડો

નાના હતા, અમારા દાદાજી ઉંદર સાત પૂંછડિયાની વાર્તા કહેતા, આજે એ જ વાર્તા નવા સ્વરૂપે - અમારા સંતાનોને કહેવાનું મન થાય છે.

મારા મોટાભાઈ કિશોરને સાત દીકરાઓ - મોટો ભાઈ પરણ્યો ત્યારે સૌથી નાના ભાઈનો જન્મ થયો હતો. અમારા ભાઈને દીકરીની ભારે હોંશ. દીકરીની આશામાં સાત સાત દીકરાઓ જણ્યા મોટાભાભીએ. ગામમાં બાપદાદા ખેતીવાડીનો ધંધો કરે. મોટાભાઈના નાનપણથી લગ્ન થઈ ગયેલા. જૂનવાણી વિચારના ભાભી. ગૌરવથી કહેતા ફરે મારે તો સાત કરોડ છે. મારે દુકાળ પડવાનો નથી. ભાઈ-ભાભી સમજ્યા જ નહીં કે જમાનો બદલાયો છે. ભણતરની કિંમત છે. વરસો વીતતા જાય, ભાભીનું શરીર સુવાવડો ખાઈ ખાઈને કંતાતું ચાલ્યું. ભાઈએ કદી લાંબો વિચાર જ ન કર્યો કે આટલો મોટો પરિવાર, ખેતીની આવક પર ક્યાંથી નભશે ? જમીનોના ભાવ આસમાને ચડી રહ્યા છે. નવી જમીનો ખરીદવાની તાકાત નથી. ઘરખર્ચ ફાડી ખાય તેવા છે. બાપદાદાની જમીનના ભાગલા પડશે ત્યારે સાત દીકરા વચ્ચે શું શું વહેંચાશે ?

સૌથી મોટો દીકરો મનસુખ. મનસુખ શહેરમાં જઈ મેટ્રીક સુધીનું ભણી આવ્યો. બીજા નાના ભાઈઓ, શેરીમાં રખડી ખાય. તોફાન મસ્તી કરે. ભણવામાં ધ્યાન નહીં. ભારે ખેપાની. મનસુખના મગજમાં રાઈ ચડી - મારા જેવું કોઈ હોંશિયાર નહીં. બાપાની તબિયત લથડવા લાગી. મનસુખે ધીરધારનો ધંધો શરૂ કર્યો. ગરજુ ખેડૂતોને લોન આપે, ખેતર ખોરડાં લખાવી લે. તલાટી સાથે સારાસારી. ઊંચું નીચું કરવામાં માહેર થઈ ગયો. બાપાની સહી લઈ સાતબારાના ઉતારા પોતાના નામે કરવા લાગ્યો. બીજા નંબરનો ભાઈ સુમન ભારે સ્વમાની.

મોટાભાઈના આપખુદ વલણથી નારાજ, પણ પોતે બહુ ભણેલો નહીં. ધંધાની આંટીઘૂંટી ન આવડે. સીધી રીતે ધંધો કરી જાણે. ભારે બોલકો એટલે ઘૂસણખોરી કરી ધંધો લઈ આવે. મોટા ભાઈથી જરા દબાય નહીં. તેથી મનસુખ એના ઉપર નારાજ. બા બાપાને ભરમાવે કે આ સુમન કુટુંબનું નામ બોળશે. બાપા બિચારા શું કરે? મોટાનું વચન ન પાળે તો ઘર વિખેરાઈ જાય. સુમનને સમજાઈ ગયું હતું મોટાભાઈનું વલણ. સ્વમાનભેર જાતે જ જુદો થઈ ગયો પરિવારથી. રાતોરાત ટ્રેઈનમાં બેસી મુંબઈ આવી ગયો. એક મિત્રને ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યો. પછી ભાડાની ડબલ રૂમમાં ઘરસંસાર માંડ્યો. એની પત્ની સુશીલા સમજુ હતી. શિક્ષિકાની નોકરી કરે. પતિને ધંધામાં સાથ આપે. પતિને સમજાવી સમજાવી કુટુંબ સાથેનો નાતો જાળવી રાખ્યો. આમ સાત પૂંછડીમાંથી એક પૂંછડી કપાઈ ગઈ.

બીજા દીકરા સુમને નાના ભરત અને ભૂપતને પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધા. બંને ભાઈઓને સમજાવ્યા, ભણો, નહીં ભણો તો નોકરી ચે નહીં મળે. હાલહવાલ થઈ જશે. ગામમાંથી આપણે હાથ મોટાભાઈ કંઈ પણ આવવા દેવાના નથી. આપણી જાતે કમાઈ લેતા શીખી જઈએ. મહેનત મજૂરી કરી ખાઈશું. સુમનની વાત એમને ગળે ઉતરી ગઈ. વાડ વિના વેલો ચડે નહીં. સુમન અને સુશીલાભાભીના સહકારથી એ બંને ભાઈઓ મુંબઈમાં સ્થાયી થઈ ગયા. આમ કિશોરભાઈની ત્રણ પૂંછડી કપાઈ ગઈ. સુમન, ભૂપત અને ભરતની - હવે ઉંદર ચાર પૂંછડીયો રહી ગયો. મુંબઈમાં ભરતનો ધંધો જામી પડ્યો હતો. તેણે બીજા બે નાના ભાઈઓને શેખર અને સુકેતુને પૂના બોર્ડિંગમાં દાખલ કરી, ત્યાંની કોલેજમાં એડમીશન અપાવી દીધું. એ જ શિખામણ-ભણો-ભણો - નહીં તો ક્યાંય ના નહીં રહો. શેખર અને સુકેતુ પૂનાની કોલેજમાં ભણ્યા, ગ્રેજ્યુએટ થયા, ત્યાંની જ કન્યાઓને પરણ્યા. અને પૂનામાં જ ધંધો કરી, ઘર વસાવી લીધા. ફરી બે પૂંછડી કપાઈ ગઈ. ઉંદર ચારમાંથી બે પૂંછડીઓ થઈ ગયો.

સૌથી નાનો શર્મન મોટાભાઈની દાદાગીરીથી કંટાળી ગયેલો. ત્રાસી

ગયેલો. બા બાપા હવે વૃદ્ધ અને લાચાર થઈ ગયા છે. એ પણ ભણવાને બહાને શેખરને ત્યાં પૂના આવી ગયો. એક NRI છોકરી સાથે પ્રેમ થઈ ગયો. પરણી ગયો અને શર્મન અમેરિકા પહોંચી ગયો. હવે ઉંદર એક પૂંછડીઓ થઈ ગયો. બાપા કિશોરભાઈ ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતા કે ભગવાન મને ઉપાડી લે. આવડો મોટો પરિવાર - મોટો ને એની વહુ સામે જોતા પણ નથી. ખાટલામાં પડી રહેવાનું.

પણ બધાની હાથ લાગી કે શું? કિશોર બાપા કરતાં મનસુખ વહેલો મરી ગયો, હાર્ટ એટેકથી. હવે.. હવે કિશોરબાપાની એકે પૂંછડી બચી નથી. ગામલોક કહે છે - કિશોર બાંડો-ઉંદર બાંડો. મનસુખના છોકરા અને બૈરી મિલકત દબાવીને બેસી ગયા છે. કોઈને દાદ આપતા નથી. કાકી હરખપદ્મડા થઈ કહેતા હતા કે મારે તો સાત સાત દીકરા-સાત કરોડ જેવા - એ જ કાકી આજે અમારા બા-બાપાના વખાણ કરે છે કે ભાભીના સૌથી ડાહ્યા અને સમજુ. અમે બે, અમારા બે. નાનો પરિવાર, સુખી પરિવાર. આટલો મોટો પરિવાર, ઝાઝા દીકરા, શરીર પરના ગુમડા જેવા. કોઈને કહેવાય નહીં, સહેવાય નહીં. પોતાના જીવતા કામધંધો, કારોબાર, જર જમીન બધું મોટાને - મનસુખને સોંપી દીધું. એની વાતમાં ભોળવાઈ ગયા. અને જાતે ઓશિયાળા બની ગયા. બીજા બધા દીકરાઓ સંસારમાં આવ્યા તો પોતપોતાના નસીબ લઈને જન્મ્યા હશે. એવું કેમ ન વિચાર્યું? સાત પૂંછડીથી શોભતો ઉંદર છેલ્લે બાંડો થઈ ગયો. સાત પૂંછડી કપાવા દીધી એ એની લાચારી હતી કે મૂર્ખાઈ હતી?

મારું તારું

ઉમાબેનને ત્રણ-ત્રણ દીકરા. ઉમાબેન કુલ્યા કુલાય નહીં. મારે તો ત્રણ કરોડની મૂડી છે. ઘડપણમાં ત્રણ-ત્રણ વહુઓ સેવા કરશે. દીકરાઓ બાપનો ધંધો સંભાળશે, વહુઓને ઘર વ્યવહાર સોંપી દઈશું અને બંને નિવૃત્ત થઈ આરામ કરીશું, દેવદર્શન કરીશું, જાત્રા ફરીશું. ઉમાબેને ત્રણે દીકરા માટે વીણી ચૂંણીને ટનાટન ત્રણ વહુઓ પસંદ કરી રાખી હતી, દીકરાઓ માના કલ્યાણગરા. મા પણ બધાને અધિક લાડ કરે. સારા સંસ્કાર સીંચ્યા. માને હતું દીકરા મારું જ ધાર્યું કરશે.

મોટો દીકરો પ્રેમ લગ્ન કરીને આવ્યો. આવ્યો કહેવાને બદલે ગયો એમ કહેવું વધુ યોગ્ય લાગે. કારણ એ ઘરજમાઈ થઈ ગયો. સસરો એકનો એક દીકરીનો બાપ. બાપનો બંગલો છોડી વહુ થોડી સસરાના ફ્લેટમાં રહેવા આવવાની હતી? ઉમાબેન સ્વભાવના ઉદાર, સાલસ અને સમજુ. પહેલેથી બધું ત્રણ થરું ઘર વસાવે - એક સરખા જ ત્રણ ત્રણ સેટ દાગીનાના કરાવે. પતિ પરેશે ત્રણ ફેક્ટરી નાંખી. ત્રણ બ્લોક લઈ રાખેલા. એક વાલકેશ્વરમાં અને બે અંધેરીમાં. પોતે પંચોતેરના થયા. ત્રણે દીકરાને એક એક ફેક્ટરી, એક એક બ્લોક આપી દીધા. એમાં જ ભાંજગડ પડી. પરામાં રહેવા જવા કોઈ તૈયાર નહીં. વાલકેશ્વરમાં ઉછરેલા તેથી પરામાં રહેવા જવું, એમાં નીચાપણું લાગે. થોડી થોડી કચકચ તો ચાલ્યા કરે. પરેશે મન પર લીધું નહીં.

ઉમાબેનને એમ કે મારે ક્યાં દીકરી છે? વહુને દીકરીની જેમ રાખીશ. મોટી વહુ સાસરે રહેવા આવી જ નહીં. વરસમાં એકાદ-બે વાર કે વાર-તહેવારે મહેમાનની જેમ આવે. વચલો અમેરિકા ભણવા ગયો, ત્યાં જ પરણી ગયો. પાંચ વર્ષથી ઇન્ડિયા આવ્યો જ નથી. એક દીકરાનો બાપ બની ગયો છે. ઉમાબેનને એમ કે વહુ સુવાવડ પર

તેડાવશે. પણ ત્યાં તો વહુની મા સુવાવડ કરવા પહોંચી ગઈ હતી. માતાજીના કર કરવા આવો. દીકરાને પગે લગાડવા આવો, પણ દીકરા-વહુને ક્યાં ફરસદ જ છે?

ઉમાબેન અને પરેશભાઈએ મન વાળી લીધું. જેવી લેણા-દેણી આજના જમાનામાં કોઈના દીકરા સાથે રહેવાના નથી. એ લોકો એમની રીતે સુખી છે ને! બસ.

નાના દીકરાની વહુ સેજલ. મધ્યમવર્ગીય મા-બાપની દીકરી - સંસ્કારી. ઉમાબેનને તો હવે આ એક જ વહુ ઉપર મદાર રાખવાનો હતો. સાસુ વહુને બને પણ સારું. સેજલ ઘરનું કામકાજ હોંશથી કરે. સાસુને વહાલ ઉભરાય. થાકી જતી હશે. એક વધારાનો નોકર રાખી લે ને! ઉમાબેન જોડાજોડ બધું કામ કરાવા લાગે. દીકરાને સાથે રાખવો હોય તો વહુને વહાલા થવું પડે. એ ગણિત સમજાઈ ચૂક્યું છે. વહુ દીકરાને પીકચર જોવા મોકલે. પોતે કામ સંભાળી લે. સાસુજી વહુજી ઉપર મહેરબાન. આવા દસ વર્ષ નીકળી ગયા. સેજલને ત્યાં બે દીકરા રમે છે, ઉમાબેન એમને રમાડે, પરેશભાઈ છોકરાઓને લેવા મૂકવા જાય. શાકભાજી લઈ આવે.

સેજલે પોતાનું અલગ સેફ ડીપોઝીટ વોલ્ટ ખોલાવ્યું. પોતાનો દાગીનો અલગ રાખે. સાસુજી વાર તહેવારે દાગીનો પહેરવા આપે તે પણ હવે પાછો આપવાનું રીતસર ભૂલી જાય છે. પોતાનું અંગત કરતા શીખી ગઈ છે. પરેશભાઈ સમજાવી દે કે થોડું થોડું છોડતા શીખો, ચલાવી લો.

એક દિવસ છોકરાને સ્કૂલેથી લેવા પરેશભાઈ ગયા. રસ્તામાં સ્કૂટરવાળાએ અડફેટમાં લીધા. પગમાં ફેકચર થયું. હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડ્યું. ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું. ઓપરેશનનો રૂા. ત્રણ લાખનો ખર્ચો કોણ ભોગવે. સેજલ-વહુએ સાસુજીને રોકડું પરખાવી દીધું. અમારે હમણાં પૈસાની તંગી છે. પપ્પાજીના ઓપરેશનનો ખર્ચો તમારે ભોગવવાનો અમે તમને સાથે રાખીએ છીએ. બીજા બે દીકરા વહુઓ તો છૂટી ગયા છે. તમે ફીક્સ ડીપોઝીટ કરાવેલી છે તે તોડાવી નાંખો.

આમેય હવે ઉંમર થઈ. પૈસા થોડા સાથે લઈને જવાના છો ? ફીક્સ ન તોડાવવી હોય તો મંગાવો બીજા દીકરાઓ પાસેથી. ઉમાબેનને ભયંકર આઘાત લાગ્યો. અંતે વહુએ પોત પ્રકાશ્યું ખરું. પોતે દીકરી દીકરી ગણી ફૂલાવી. જાત પર ગઈ ખરી. દીકરાને ભણાવ્યો, પરણાવ્યો. પરેશભાઈ કમાતા હતા ત્યાં સુધી ઘરખરચ પરેશભાઈ જ આપતા હતા. દીકરો પીસ્તાલીસનો થયો ત્યાં સુધી દીકરો-વહુ એના બે દીકરા ચાર જણનો ખરચ. દુકાન તો પરેશભાઈની જ જમાવેલી હતી. દીકરો તો તૈયાર ભાણે જમવા બેઠો છે. જમાવેલા ધંધાને સંભાળવાનો છે. પોતે ભૂલ કરી. ધંધો સમૂળગો સોંપી દેવાનો ન હતો. પોતાનો અમુક ભાગ રાખવાનો હતો. દર મહિને રકમ બાંધી દેવાની હતી. હવે શું થાય ?

પરેશભાઈને આઘાતની કળ વળી જ નહીં. ઓપરેશન પછી ઝખમ પાકવા લાગ્યો. ડાયાબીટીસ તેથી ગોંગરીન થયું અને પરેશભાઈ હોસ્પિટલથી સારા થઈ ઘરે પાછા ફરી જ ન શક્યા. ઉમાબેન હવે એકલા પડી ગયા. વર્ષોથી મોટા બે દીકરા-વહુ સાથે હળ્યા-ભળ્યા નથી. નાના દીકરા વહુને પોતાના સમજી બેઠા હતા. હવે ઉમાબેને કોના આધારે જીવવાનું ? પરેશભાઈએ ત્રણ દીકરા માટે ત્રણ ત્રણ ફેક્ટરી અને ફ્લેટ વસાવ્યા. જાત ઘસી નાંખી હતી. પોતે માલિક છતાં પોતે ઓશિયાળા બન્યા હતા. ઉમાબેને પોતાની જાતને સંભાળી લીધી. જીવવું તો પડવાનું જ છે. સારું છે કે આ ફ્લેટમાં હજુ પરેશભાઈ પછી ઉમાબેનનું જોઈન્ટ નામ છે. દીકરાનું નામ નોમીની તરીકે છે.

ઉમાબેને વહુ-દીકરાને પહેલે માળે રહેવા મોકલી દીધા. તબિયતે કડેઘડે હતા. એમના બંગલાની બાજુમાં એક ફેક્ટરી હતી. દસ બાર ટિક્કિન બંધાવ્યા. રસોઈ કરવાનો કંટાળો ન હતો. એક બાઈ મદદમાં રાખી લીધી. ઉપરથી ક્યારેક સેજલ ટીફીન મંગાવે તો ઉમાબેન શરમ છોડીને પૈસા માંગી લે છે. અને આજે જાત ચાલે છે, કાલે નહીં ચાલે ત્યારે ? પૈસા બચાવવા પડશે. સવારે ટીફીન ભરે. બપોર પછી નવરા ને નવરા. બપોર પછી ટ્યુશન ક્લાસ શરૂ કર્યા. પોતે મેક્સમાં એક્સપર્ટ

હતા. ઇંગ્લીશ અને મેક્સના ટ્યુશન ક્લાસ. ઉમાબેનના સ્વભાવને કારણે એમને બધા સાથે સારા-સારી. વિદ્યાર્થીઓને ક્લાસમાં દાખલ કરાવવા વાલીઓ આગ્રહ રાખે. ધીરે ધીરે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી. ઉમાબેન હવે સ્વાશ્રયી બની ચૂક્યા છે. કોઈની ઓશિયાળી કરવી નથી. કામમાંથી ઘડીભરની નવરાશ મળતી નથી. શારીરિક દર્દ યાદ પણ આવે તેમ નથી. મન ક્યાંક ને ક્યાંક કામમાં અટવાયેલું રહે છે.

કામનું કામ રહે છે, અને પૈસા તો મળવાના જ છે. એ બધા કરતાં યે અગત્યનું એ છે કે સ્વાશ્રયી બનવાથી સ્વમાન સચવાઈ રહ્યું છે. એ જ દીકરા-વહુ હવે ઉમાબેનને વહાલા થવા સામેથી દોડી આવતા થયા છે. ઉમાબેનના મનમાં ભેદભાવ છે જ નહીં.

ઉમાબેનના મનમાં ન હોય, પણ વહુઓ તો નોખી ને નોખી જ રહે. ભાઈઓ ભાગ માંગે, ઓછુંવત્તુ કોઈને ન ખપે. એમાં વહુઓ તો ઉંબાડિયા મૂકે. વાતવાતમાં વતેસર કરે. લડાઈને ઝઘડા. થાકી ગયા ઉમાબેન, ક્યાં સુધી આવું ચલાવી લેવાનું. એક દિવસ કહી દીધું - બધી કમાણી મારા પતિની છે, તમારા બાપની છે. એટલે કે મારી છે. જેને પરવડે તે રહો ન પરવડે તે ચાલતા થાય. મારા તરફથી હવે કોઈ અપેક્ષા રાખતા નહીં. હું છેવટે બધું ધર્માદામાં આપી દઈશ.

સંસ્કાર

ચાની ચૂસકી અને ન્યુઝપેપર થકી સવાર પડે. છાપું ખોલીએ, શું વાંચવા મળે છે? લૂંટફાટ, બળાત્કાર, છેતરપીંડી, ખૂન અને ચોરી ચપાટીના કિસ્સાઓ વધતા જ જાય છે. ગુનેગારો રાજકીય નેતાઓની લાગવગથી કે પૈસાના જોરથી છૂટી જતા હોય છે. જેલમાં બેઠાં બેઠાં બાદશાહી સવલતો ભોગવે છે ગુનેગારો. કાયદામાં છીંડાઓ છે એનો લાભ લઈ ગુનેગારો છટકી જાય છે. રાજકારણીઓ-ગુનેગારો અને પોલીસની જુગલબંદી હોય છે. આ બધી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે આમ આદમી માટે જીવવું અઘરું થઈ પડ્યું છે. બધા આંખ આડા કાન કરી લે છે. પરિણામે ગુનેગારોને પ્રોત્સાહન મળે છે. આટલા અધઃપતનનું મૂળ શોધવા જઈએ તો સમજાશે કે નૈતિકમૂલ્યોનો હાસ થવા લાગ્યો છે. ભણતર વધવા લાગ્યું છે પણ ઘડતર, ચણતરની ક્રિયા ઉપર લૂણો લાગ્યો છે. અનીતિની ઉધઈ ખાઈ રહી છે. જેમ કુદરત પહાડ, સરોવર, વનરાઈથી શોભે છે તેમ માણસ શોભે વિવેકથી, વિનય, પ્રામાણિકતા, ત્યાગ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા થકી. કુદરતની પ્રત્યેક કૃતિ માણસના લાભાર્થે સર્જાઈ છે, તો પછી માનવીએ બીજા માણસનું ભલું કરવા, પરોપકાર અર્થે જીવવું જોઈએ, માટે સદ્ગુણો કેળવવા પડે.

આવા સદ્ગુણો માણસમાં રોપે છે કોણ? કૌંટુબિક વાતાવરણ, શૈક્ષણિક વાતાવરણમાંથી મળે છે સદ્ગુણો. કહે ઘર એ આપણી શાળા છે. મા આપણી મોટામાં મોટી ગુરુ. અહીં જે કેળવણી મળે છે તેનાથી જ તો ચારિત્ર્યનો પાયો મજબુત બને છે. ધર્મ અને શિક્ષણનો પાયો મજબુત હોય તો જ ચારિત્ર્યની ઇમારત ટકી રહે. ધર્મ એટલે માનવતા, માનવધર્મ એ જ

પરમોધર્મ.

આપણા યુવાધનની બરબાદીના મૂળમાં છે આધુનિક શિક્ષણ. શિક્ષણ ક્ષેત્ર તળિયે જઈ બેઠું છે. શિક્ષણ એટલે તાલીમ, કેળવણી, to bring out the best. આજકાલ તો પૈસાની બોલબાલા છે. નીતિમત્તાની વાતો વેવલાઈમાં ગણાઈ જાય છે.

આજની યુવા પેઢીને મન હરિશ્ચંદ્ર કે રામ આદર્શ નથી પણ શાહરૂખ ખાન કે સલમાન ખાન કે રીતીક રોશન એમને મન હીરો છે. સચીન તેંડુલકર કે ધોની હીરો છે. ફિલ્મ અને ક્રિકેટનો નશો એમના મન પર સવાર થઈ બેઠો છે.

કહે છે યથા રાજા તથા પ્રજા. પ્રજાનું આટલું અધઃપતન? કારણ છે રાજકીય નેતાઓ. પ્રજાની સાથે, પ્રજાની વચ્ચે, પ્રજાની જેમ નેતાઓ જીવતા નથી. તેમને મન ખુરશી, સત્તા, લાગવગ, ખાયકી મુખ્ય છે.

રાજા કાલસ્ય કારણમ્. કરોડો ખર્ચાને ઇલેકશન લડતા રાજકીય નેતાઓ કેટલી ખાયકી લેતા હશે, એનું અનુમાન પણ કરી શકાય તેમ નથી. નૈતિક મૂલ્યોનું હાસ થાય ત્યારે બધું જ ભસ્મીભૂત થઈ જાય.

વ્યક્તિથી માંડી રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય ઉજ્જવળ રહેવું જોઈએ. માનવમૂલ્યો વ્યવહારમાં પૂજાવા જોઈએ. માનવમૂલ્યોનો ઘસારો એટલે પ્રજાનું પતન. પરિવાર પ્રેમ, રાષ્ટ્ર પ્રેમ, વિસરાઈ જવા લાગ્યા છે.

પરોપકારાય પુણ્ય, પાપાય પરપીડનમ્.

પણ પરોપકારની ભાવના ભૂલાઈ ગઈ છે. પારકી પીડાના જાણનાર કોઈ રહ્યા નથી. અહીં તો સમાજના શાસકો, નેતાઓ, ધર્મગુરુઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ બધા જ રાષ્ટ્રવિકાસના કાર્યોની ચિંતા કરવાને બદલે પોતાનું ખીસ્સું ભરવામાં પડ્યા છે. ખુરશીના પાયા સાચવવા, દેશદ્રોહના કાર્યો કરવામાં યે સંકોચ અનુભવતા નથી. ગુંડાગીરીને પોષે છે, દાણચોરીને પ્રોત્સાહન આપે છે.

આધુનિક જગતને બચાવી લેવા લોકોએ પોતાના જીવનને નવો વળાંક આપવો જરૂરી છે. જીવનની કળાનો મર્મ સમજી લઈ, પ્રતિકૂળ સંયોગોને અનુકૂળતામાં પલટાવી દેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર તળે નૈતિકતા વિસરીને ભૌતિકતા પ્રત્યે આંધળી દોટ મૂકી રહી છે આજની પ્રજા. શાસક પક્ષો, રાજકીય નેતાઓ, વર્ગવિગ્રહને ભડકાવે છે, પોતાના સ્વાર્થ ખાતર. ઉદ્યોગગૃહો ધનના ઢગલા રળવા કાળાબજાર કરે છે, કરચોરી કરે છે. દેશદ્રોહી પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપે છે. આતંકવાદીઓને આડકતરી રીતે પ્રોત્સાહન આપે છે. ધર્મગુરુઓ પણ અંધશ્રદ્ધાને પોષે છે, પાખંડો આચરે છે. ડોક્ટરો જીવનરક્ષક બનવાને બદલે દર્દીઓને લૂંટે છે. અમાનવીય વ્યવહાર કરે છે. જે લોકો સ્વાર્થ સાધવા પારકાનું હિત જોખમમાં મૂકે એને માણસ કહેવાય ખરા? જે સ્વાર્થ છોડીને પરહિતના કાર્યો કરે તે જ સજ્જન કહેવાય.

વાસ્તવિકતા છે કે માનવમાત્રે માનવતાનો વિકાસ સાધવાનો છે. ઉર્ધ્વગતિ કરવાની છે. એને બદલે દિનપ્રતિદિન માનવમૂલ્યોનો હાસ થતો જાય છે. જ્યારે માણસ ફક્ત પેટભરો થઈ પોતાના માટે જ જીવે - અન્યનો વિચાર જ ન કરે, ત્યારે માનવીય સંસ્કૃતિ મૃતપ્રાય: અવસ્થામાં આવી જાય.

સૃષ્ટિ, સમાજ અને શરીર એ ત્રણે કુદરતી બક્ષિસ છે. આ ત્રણેનું રક્ષણ કરવું ફરજ, ફરજ અદા કરવી એ આપણી જન્મજાત ફરજ. આદર્શ નાગરિકો જ પોતાની ફરજ અદા કરી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિમાં ફાળો આપી શકે. આજનું શિક્ષણ બુદ્ધિને શાર્પ, ધારદાર બનાવે છે, મનબુદ્ધિને કેળવે છે, પણ દૃઢ્યના વિકાસની કેળવણી અપાતી જ નથી.

સંસ્કાર વગરનો માણસ એટલે એકડા વગરનું મીંડું. માણસ એટલે કૃતજ્ઞતા. માનવ જો કૃતજ્ઞતાનું મૂલ્ય સમજી શકે તો સદ્ગુણો આપોઆપ કેળવાશે. સત્ય, પ્રેમ અને કરુણા એ જ

સાંપ્રત સમાજના સનાતન મૂલ્યો ગણાવા જોઈએ. માણસે સત્યનિષ્ઠ બની ફરજ બજાવવી જોઈએ. તો કર્તવ્ય બજાવ્યાનો આનંદ અનુભવી શકાશે. સ્વયંમાંથી શિસ્ત-સત્ય પ્રકટે. માણસ માત્રનું ધ્યેય આત્મકલ્યાણની સાથે સાથે સર્વકલ્યાણનું હોવું જોઈએ. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ એ જ જીવનનું ધ્યેય. ભારતીય જીવનશૈલી જીવનદૃષ્ટિ અને અધ્યાત્મ પરંપરામાં પ્રેમને જ અદ્ભુત રસાયણ ગણવામાં આવ્યું છે. જીવનનિષ્ઠા હોય તો રાગદ્વેષમાંથી મુક્તિ મળે, અંધશ્રદ્ધા ટળે. આ સૃષ્ટિનું સર્જક તત્ત્વ છે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિ, જીવનમાં પરિપૂર્ણતાની અનુભૂતિ.

સત્ય-નિષ્ઠાની કથા શાસ્ત્રો કરે. ધર્મગુરુઓ એનો બોધ આપે પણ એ બધી પોથીમાંના રીંગણા પૂરવાર થાય. આચરણમાં ન મૂકીએ તો જીવનમૂલ્યોનું જતન કેવી રીતે થાય? આપણા વડીલો શિખામણ આપતા કે સત્ય બોલો, ચોરી ન કરવી, હરામનું ન ખાવું. વફાદારીથી ફરજ નિભાવવી. જાહેર સંપત્તિને જાળવવી ફરજ છે. આપણા મૂલ્યો થકી મશાલ ન બની શકીએ પણ એક કોડિયાની જેમ થોડો ઉજાસ તો પ્રકટાવીએ!

સંદર્ભ બદલાય, સમય બદલાય, સંજોગો બદલાય, પણ સત્ય સનાતન છે, એ કદી બદલાતું નથી. માનવત્વના સત્ત્વ અને તત્ત્વ કદી બદલાવા ન જોઈએ. માણસે દૈવત્વ તેના મૂળભૂત સંસ્કારો દ્વારા સંપન્ન કરેલા છે અને એની ઉત્કાંતિ માટે તે સક્ષમ છે.

આજના સંદર્ભમાં માયાવૃત્ત માણસના ભાવાત્મક આવેગો, સ્વભાવગત સંવેદનોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવમૂલ્યોનું પરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. વિપરીત, વિષમ અને વિકૃત તરંગો થકી માનવીય મૂલ્યોનું અવમૂલ્યન થાય છે. માનવ મૂલ્ય એટલે આંતરિક ચેતનાના શાશ્વત વિજયનો ઇતિહાસ. ત્યાગનો માનવ પરિસીમામાં, પરમાત્મદર્શી પ્રજ્ઞા તરીકે સ્વાનુભાવ કરનાર માણસ જ માનવશ્રેષ્ઠ. ચિત્ત વિલાસ અને ચિત્તવિકાસનો સમન્વય અને સમીકરણ એટલે માનવમૂલ્યોનો અભ્યુદય. માણસમાં

વ્યક્તિગત વિચાર-વ્યવહારની વિવિધતા ભલે હોય, માનવજીવનમાં સર્વસામાન્ય મૂળભૂત માનવમૂલ્યો હરહંમેશ વિદ્યમાન રહેવાના જેના થકી સંસાર સુસંસ્કૃત અને સુશિક્ષિત બની રહેશે.

માણસ સ્વપ્નમાં રાચે, સત્યને અનુભવે - ખુશીની ખુશ્બુ માણે - પોતાના સીમીત અસ્તિત્વનો અહેસાસ છે અને અસીમ આત્માની પ્રજ્ઞા પણ છે. જે માનવ હોવાનો ગર્વ અને ગરિમા બક્ષે છે.

માનવમૂલ્યોની જાળવણી કરવા સંસ્કારપુંજનું સંવર્ધન કરવું જરૂરી છે. મૂલ્ય વિનાનો માણસ નકામો - મૂલ્યના જતન થકી જ સમાજમાં કે દેશમાં સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ લાવી શકાશે. બધી વિદ્યાઓ, ધર્મગ્રંથોનું લક્ષ્ય માનવને ઘડવાનું છે. જીવનમૂલ્યોનું જતન કરવાનું છે, કર્મયોગી બની, તપ અને ત્યાગથી જીવનને શોભાયમાન બનાવીએ.

ક્યાં ગઈ આપણી સંસ્કારિતા? ક્યાં ગઈ આપણી સભ્યતા? ક્યાં ખોવાઈ ગયા માનવમૂલ્યો? સંતોષ કે રાહત ક્યાંય દેખાતા નથી? બધાને પૈસા કમાવા છે, દોડવું છે. સમયની સરગમ કરવટ બદલે છે. માનવમૂલ્યોનો ગ્રાફ ઊંચો જ રાખવો જોઈએ.

સમાજ પરિવર્તનશીલ છે. જીવનમૂલ્યો જમાને જમાને બદલાતા રહે છે. એક જમાનામાં સ્ત્રીઓ પતિ પાછળ સતી થતી. વિધવા ઘરનો ખૂણો પાળતી. આજે કન્યાશિક્ષણને લીધે સ્ત્રી પગભર બની છે. હવે એ દાસી રહેવા સર્જાઈ નથી. સમાજ ગમે તેટલો બદલાય પણ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો સનાતન હોય છે. ધરી ધ્રુવ બિંદુ છે તેમ પરિવર્તનશીલ સમાજમાં મૂલ્યોનું કેન્દ્ર સ્થિર છે.

કુટુંબજીવનને સ્થિર રાખવા બાળકોમાં સંસ્કાર સિંચન માટે જવાબદારીપૂર્વક વર્તન કરી મૂલ્યનિષ્ઠ આચરણ કરવું પડશે. ફક્ત વ્યવસાયલક્ષી, આર્થિક ઉપાર્જન છોડી મૂલ્યોનું જતન કરવું પડશે. સંતાનોને સંવેદનાની દીક્ષા આપવી પડશે. Back to Nature. કુદરત તરફ પાછા વળવું પડશે. કુદરતની કરુણા-સમૃદ્ધિ અપાર છે. બાહ્ય

ભૌતિક યાત્રા બહુ કરી, હવે અંતઃયાત્રા દ્વારા આધ્યાત્મ જગત તરફ ગતિ કરીએ. સદાચાર એ માનવનું ઘરેણું છે. ભૌતિકતા એ માપદંડ નથી. I want to be a man. માનવતાના દીવડા પ્રગટાવીએ. ખાવું, પીવું, હરવું, ફરવું, સૂવું, જાગવું - એ ક્રિયાઓ કરતાં પહેલાં પાપવિકારોથી ડરવું. ધન, સત્તા, ઇંદ્રિયોના આનંદ ક્ષણભંગુર છે. માણસ અવકાશની યાત્રા કરતો મંગળ પર પહોંચી ગયો છે. પણ પરિવારના, પડોશીના હૃદયની સંવેદના સમજી શક્યો નથી.

બુદ્ધિના ભારણ નીચે લાગણી અને સંવેદનાઓ કચડાઈ ગઈ છે. માણસ આત્મકેન્દ્રી બની ગયો છે. યંત્રમાનવ બની ગયો છે.

